Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың политилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 79 (14803) 1992 чылдың апрель 23, четверг Солунга ат салган шагы 21.10. Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

ТУДУГ БЕДИП ЭГЕЛЭЭН

Кызыл хоорайның Красноармейская кудумчузунда мурнунда ара кагдынган тудуг ам бедип эгелээн. Ону баштай Челябинскиниң тудугжулары кылып тургаш, ара каапкан. Кызыл хоорайда «Чуртталга» кооперативтиң дашчылары, бызаңчылары бо чылдың январьда ында келген. Оскар тудугну доозар дээш дутуржулганы кылган.

Ам ында Александр Иванович Волковтуң бригадазының ажылы хүнүн-не үзүктелиишкин чок. Шуудаашкыныг. Бажыңның ийиги каъдын болур кылдыр кылып алгаш, үшкү каъдынче кирер дей бергениер. Тудугга хереглээр материалдарны боттары тыптының, шыңарлыг туйбуну Саян артындан дажыглап эккээрлер. Улуг хемчээлдиг кызыл туйбуну база садып ап турарлар.

Садыг министерствозунуң өөредилге комбинады маңаа ажыттынар ужурлуг. Дөрт каът делгем, чырык өрээлдерлиг бажыңны бо чылдың төнчүзүнде он кижилиг бригада кылып доозар сорулгалыг.

Кызыл-ала кылдыр бедип бар чоруур тудугнуң кырында каъдында тур бис. Бригадир Александр Ивановичиден чамдык айтыырларны салдым:

— Бо кылып турар ажылынарга хамаарыштыр чогум чүү чугаалап болур силер?

— Керектиг үүлдерни боттарывыс удур тыптынар-дыр бис, ол-ла белге-дир. Маңаа киирер туйбунуң, демирбетонларның өртээ улам-на өзүп турар. Ынчалза-даа Садыг министерствозу мырынай чаныыста, ынчангаш аңаа маңнап чеде бээр-дир бис. Моны акшаландырары чогум үзүктелбес-тир.

— Шалыпчылардан адаар силер бе?

— Адавайн канчаар. Электрик каңнакчывыс Клим Кузнецов соксаал чокка каңнаашкынны кылган турар. Бажыңның ханаларын салып турарлардан Александр Снежкону демдеглээр бис. Ол бистинде чаа ажылдай берген оолдарны ажылга өөредип турар. Дмитрий Долголевтуң, Андрей Ооржактың канчаар ажылдаары моон соңгаар билдине бээр боор. Хоюдуг кылыр черде ажылдап турлар. База бир чаа тудугжу Владимир Монгуш бызаңчылап эгелээн. Соңгалар чаактарын, бетоннаар черлерге ыяш коошпаларны кылыр кижи.

Бо бригада эрткен чылларда хем ол чарыында үш каът чуртталга бажыңнарын тутқулаан. Көк-Тейде куш фабриказының тудуун кылган. «Чуртталга» кооперативтиң оон өске-даа бригадалары Тываның найысылалының элээн каш тудуг объектилеринде ажылдап турар.

Тудугжуларның акша-шалыны эвээш болуп келгенин, ону өстүрер айтырыгны чедип алырын бригадир база демдегледи. Айда ийи мун акша ажылдап алырга, амыдыралга чедишес болбайн канчаар. Ынчалза-даа объектиниң тудуу хүн бүрү бедип турар.

Ондар ОХЕМЧИК.

ЧУГАЙ БҮДҮРҮЛГЕЗИ

Аянгаты көдээ Совединиң девискээринде Ак-Мажалык деп бичин дагжыгаш шаандан тура-ла чугай даштары-биле байлак. Районнуң ажыл-агыйлары оон чугайны казып, өрттедип, бажың-балгат, кажаа, херим чугайларынга доктаамал ажыглап келген. Ам оон курлавыры четчир болгаш шынары эки.

«Аянгаты» совхозтуң тудугжузу Маадыр-оол Монгуш чоокта чаа ажыглаваан чугайны казып, өрттедир, аңаа бичe бүдүрүлге черин ажыдар сорулга-биле 7 кижилиг звенону тургускаш, ажылдап эгелей берген. Звено ам совхоз-биле керээни чарып, бо чылын 40 тонна чугайны бүдүрерин керээге айыткан. Оон ангыда бүдүрген продукцияны район төвүнге болгаш Өвүрге сайгарган.

Бичe бүдүрүлгениң коллективи бодунуң чугайын улуг өртекке сатпайн турар. Ынчангаш чугай хереглээр черлер бар болза, «Аянгаты» совхозка чеде бергеш, оон дугуржуп ап болур апарган.

Хоюг-оол МОНГУШ.

АЛДАП КЕЛИР

Кызылда өөренип, чурттап турар студентилер, сургуулдар-биле районнарның удуртукчулары ужуражып, бо берге рынок үезинде, материалдыг дузаны оларга көргүзүп, чиик өртектиг аъш-чем аймаан садып, акша дузаламчызын, чагыг-сүмелерни берип турары барык чаңчыл апарган.

Улуг-Хем, Чаа-Хөл районнарның соон дарый, найысылалда өөренип турар ол райондан келген дээди, ортумак өөредилге черлериниң студентилери, сургуулдары-биле ужуражылганы Барыын-Хемчик районнуң удуртукчулары эрттирер.

«Барыын-Хемчик районнуң хүнү» деп ужуражылга Улусчу чогаадылга бажыңынга **апрель 25-те 10 шакта** болур. Студентилерге чиик өртектиг аъш-чем аймаан садар, материалдыг дузаны көргүзер болгаш ол районнуң бот-тывынгыр артистериниң концертин чалатканнар көөр.

(Бистин корр.).

РОССИЯНЫҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ VI СЪЕЗДИЗИ АЖЫЛЫН ДООСКАН

МОСКВА, апрель 21. (РосИТА-СЧТА-ның парламент корр.). Россияның улус депутаттарының VI Съездизи бодунуң ажылын ол хүн Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин түннел чүве чугаалаанының соонда доосканын. Съездиниң кол түннели болза, үндезин реформаларны чорударының стратегиг угланыышкының камгалап арттырганы болур деп, Президент демдеглээн. Эрги байдалдарже чүткүткен консерваативтиг семээшкиннерге удур күш депутаттарның хөй кезиннде тывылган, ол семээшкин бүтпээн деп, Борис Ельцин медеглээн. Хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырганың арасында дең эргелиг, доктаамал кады ажылдажылганың эргежок чугулазының дугайын ол айыткан. Президент депутаттарга амгы бо бистин үевистің дешнелинге төлептиг болурун күүзүн. Силерниң күженишкиннеринер бистин Россиявысты быжыглазын, бистин хамаатыларывыстың чаагай чоруунга бараан болзун, силерниң күженишкиннериниер чеднишкинниг болзун деп, түннелинде Президент чугаалаан.

Съездиниң сөөлгү хүнүнде эртенги хуралга «Соңгу чүк районнарында болгаш аңаа деннештирген девискээрлерде социал-экономиктиг байдал дугайында» айтырыг талазыбиле санал-онал солчулгазыпга 13 кижи чүве чугаалаан. Оларның хөй кезин Соңгу чүкке күрүнениң чаа политиказы негеттиниң турарын айыткан. Соңгу-чүкчүлерниң боттарының киржилгези-биле Соңгу чүктүң улустарының чурттап артарының концепциязын ажылдап кылырын Эвенкиядан депутат Владимир Увачан саналлаан. «Бис Чернобыльдың Соңгу чүк вариантызында чоокшулап орар бис» деп, ол чугаалаан. «Соңгу-чүкчүлер чамдык кижилериниң бодап турары дег артык эргелер, ямылар негевейн турар»—деп, Коряк автономнуг округтуң төлөөзү Нина Солодякова медеглээн. Оонбиле таймыржы Альбион Бречалов чөпшээрешкеш, соңгучүкчүлерге немелде төлевирни кылгаш, «Россияның келир үезинге салыышкын кылганывыс ол болур» деп демдеглээн. Павел Лысов, Россияның Президентизин Магаданче чалаашш, «Силер аңаа делегейнин валюта фондузундан манап турарындардан хөйүү тып алыр силер» деп аазаан.

Депутаттар Соңгу чүктүң хоозурап, баксырап турарының кударанчыг байдалыч көргүскеш, халапты чайладырының талазы-биле чамдык саналдарны киргилээн. Ханты-Мансийскиден Валерий Чурилов Соңгу чүктү экологтуг халаптың зоназы кылдыр чарлаарын кыйгырган. «Соңгу чүктү шингээткен, хөгжүткен херээ чок, ону хаар, экидир аштап-арыглаар херек»— деп, ол медеглээн. Ухта чурттуг Геннадий Рассохин Соңгу чүкте чүгле россияннар эвес, а ХКД-ниң өске чурттарының хамаатылары чурттап, ажылдап турар чүве болганда, соңгу-чүкчүлериниң социал камгалалының дугайында демнежилгениң шугуму-биле чазактар аразының дугуржулгазын чарарын саналлаан.

Чаа Уренгойдан депутат Фаниза Арсланова залда күруг сандайларының хөйүн айтып, ол дээрге «Соңгу чүк айтырыгларынга депутаттарның кандыг хамаарылгалының көргүзүп турар-дыр» деп демдеглээн. Соңгу чүктүң эвээш санныг улустарының ассоциациязының президентизи Владимир Санги Соңгу чүкте байдалга хамаарышкан чамдык өөрүнчүг эвес саннарны адаан. Чижээ, 1959 чылда АКШ-тың болгаш Россияның Соңгу чүгүнүң улустарының чурттаар ортумак назыны колдуунда дең—62 болгаш 63 турган. Ынчалзажок 1989 чылга чедир бо көргүзүг АКШ-та 10 чылга узаан, а Россияда 20 чылга кызырылган.

Хүнүнүн ийиги чартыында Съезд чамдык документилерни хүлээп алган. Оларның аразында — «Соңгу чүк районнарында болгаш аңаа деннештирген девискээрлерде социал-экономиктиг байдал дугайында» доктаал. Оон кол утказы болза социал-рынок механизмнери хевирлеттиниң тургустунуп турар байдалларда Россияның Соңгу чүгүнүң туруштуг хөгжүлдезиниң принципиалдыг чаа моделинче шилчилгени дүргедедири болур.

Съезд Конституцияга оон мурнунда соңгаарлаттынган эдилгелер бөлүүн уламчылап чугаалашкан. Ол талазы-биле бадылаашкын үезинде «Россия» фракцияның бөлүк депутаттарының девин-биле чамдык эдилгелер эртпейн барган, ынчалзажок Конституцияга эдилгелерни болгаш немелделерни ниитизи-биле хүлээп алган.

Съездиниң хүлээп алганы документилериниң аразында — Дээди Советтиң Республика Совединиң болгаш Националдар Совединиң үнген депутаттарының орнунга чаа кежигүннерни соңгуур дугайында доктаал, эрге-чагырганың конституциялыг органнарын камгалаар дугайында доктаал бар. Оон ангыла депутаттар чазакта кирип турар улус депутаттарының бүрүн эргелерин хуусаа четпээнде соксадыр дугайында айтырыгны сайгарып көргеп.

РФ-тиң Конституциязының төлевилелиниң дугайында болгаш ону ажылдап кылырының чурумунуң дугайында

РФ-ТИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ ДОКТААЛЫ

РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки (эллег чок) Съездизинин 1991 чылдың ноябрь 2-деги доктаалынга дүүштүр ону чедир ажылдап кылганының соонда Конституция комиссиязының болгаш Россия Федерациязының Дээди Совединин киирип келгени Россия Федерациязының Конституциязының төлевилелин чугаалажып көргеш, Россия Федерациязының улус депутаттарының Съездизиниң **доктаадыры болза:**

1. Россия Федерациязында конституция реформаларының Россия Федерациязының чаа Конституциязының төлевилелиниң үндезинин салып турар ниити концепцияны, а ол ышкаш Россия Федерациязының Дээди Совединин түүлүг деп көргени төлевилелдиг кол-кол негелделерни бадылаар.

2. Россия Федерациязының Конституциязының төлевилелинин: XVI — «Федералдыг хоойлужудулга эрге-чагырганы» болгаш XVII — «Россия Федерациязының Президентизи. Федералдыг күүсекчи эрге-чагырга» — деп эгелерин Россия Федерациязының Президентизиниң саналдарын болгаш эдилгелерин ёзугаар чедир ажылдап кылыр.

3. Россия Федерациязының Конституциязының төлеаилелдин бүгү-ниити таныжып көөрү-биле парлап үндүрер. Ол төлевилелди калбаа-биле чугаалажып көөрүн организастаарын болгаш оон принципиалдыг негелделериниң талазы-биле хөй-ниитинин бодалдарын өөренип көөрүн Россия Федерациязының составында республикаларның Дээди Советтеринге, крайларның, областарның, автономнуг областың, автономнуг округтарының, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларның улус депутаттарының Советтеринге дагзыр.

4. Россия Федерациязының улус депутаттарының Съездизинин, Россия Федерациязының Дээди Совединин, Россия Федерациязының, Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областың, автономнуг округтарының, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларның улус депутаттарының, хамаатыларның саналдарын болгаш эдилгелерин барымдаалап турган, Россия Федерациязының Конституциязының төлевилелин чедир ажылдап кылырын Россия Федерациязының Дээди Совединге болгаш Конституция комиссиязынга дагзыр.

5. Россия Федерациязының Дээди Соведи болгаш Конституция комиссиязы Россия Федерациязының Конституциязының чедир ажылдап кылган төлевилелин Россия Федерациязының улус депутаттарының эллегли Съездизинге чугаалажып көөр кылдыр киирер.

Россия Федерациязының Дээди Совединин Даргазы

Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, Кремль.
1992 чылдың апрель 18.

Дүшкен ССРЭ-ниң девискээринде чурттап турар хамаатыларга КЫЙГЫРЫГ

Кижиниң болгаш хамаатының эргелерин чайгылыш чок хандырарынче чүткүп, улустар аразынга кады ажылдажылганы хөгжүдер быжыг күзелин илергейлевишаан, Россия Федерациязының улус депутаттарының Съездизи моон мурнунда турган эвилелдешкен республикаларның улустарының найыралын быжыглаарынче угланыышкының байырлалдыы-биле чарлап тур.

Суверениг күрүнелерин күзел-соруу-биле тургустунган Хамаарышпас күрүнелериниң демнежилгезинин чугула ужурдузазын Россия Федерациязы демдеглевишаан, нацияларның болгаш эвээш санныг улустарның материалдыг база угаанбодал күчүзүн байлакшыдарынга ол дузалаар дээрзинге бүзүрелин илергейлеп тур.

Россия Федерациязы улустарның быжыг найыралчы харылзааларны деткиир, кижилер аразында быжыг харылзааларны камгалап арттырар, кайы-даа күрүненің хамаатыларын сөөк-язы болгаш өске-даа үүлдер талазыбиле ылгай көөр чоруктарны болдурбас дээн изиг чүткүлүн барымдаалап көрүп турар.

Россия Федерациязының улус депутаттарының Съездизи кижиниң эргезиниң болгаш улусчу эрге-чагырганың дугайында ниити-демократчы конститусчу принциптериниң болгаш делегей норма-чижектериниң быжыг болурун деткип тур. Кады ажылдажылгаже болгаш кижи ёзузунуң чоокшулажылгазынче Хамаарышпас күрүнелериниң демнежилгезиниң кежигүнү күрүнелериниң улустарының чангыс аай чүткүлүнүн үндезинин чогум-на дүлеп бодаарымга алгал деп сес чогумчалыг-даа ышкаш. Че, ол-даа канчаар. Чогаалчының «йөрээлдин сөзү-даа, аялгазы-даа араттыы болур ужурлуг» дээнинге мен бүрүн каттыжар мен. Бир-тээ, Сүлде, Тук, Гимн үш тудуш ыдыктар (күрүненин, чоннуң ыдыктыг сагыызыннары) болганда, оларның алыс уткалары ханы, аян-хевири чараш, өн-чүзүнү үүлдеш болуру чугаажок. Шулүкчүлериниң болгаш композиторларның чонга бараан болуп, өртээ турбас ховар белээн сөөнээр дээш, демнежин, карак кызыл шырбайын турарынга, бот дугайты, чүгле «Чог-ла, чог! Үүле бүтсүн!» дээрден башка, чүү деп чүү дээр. Боттун шаа-биле бодаными, номчуп, дыннап билегнимни дензигүүрлеп көргеш, Степан Сарыг-оол биле Виктор Көк-оолдуң «Байлак чуртум» деп ырызын гимн (йөрээл, алгаг) кылдыр саналдап турар эштерге каттыштым. Моон сөзү-даа, аялгазы-даа гимнге дүгжүр. Кудажы чогаалчы болза... «бо ыр чеже-даа таарымчалыг болза, йөрээл болуп шыдавас. Чүге дээрге мында чүгле чурт дугайын алгап турар, а чогаадыкчы, чаартыкчы, тургузукчу, революсчу кижи дугайы чок». Бо чогаалчының «таарымчалыг» деп-кеш, оон дораан-на «йөрээл болуп шыдавас» дээр чүзүл? Таарымчалыг болганда, йөрээл болуру ол-дур. Көрүнер даан! Мында безин алган турар деп сес хереглеттинген-дир. Мынчангаш гимнин алгаг дээрим ук ужуру ол. Бир эвес «Байлак чуртумнун» сөзүнде «ындыг-мындыг чүве» бар болза, ону чүге эдип чазап, шеверлеп болбас чүвел? Ынаар хол дээптерге, «чон чолдайын, хем келдее бээр эвес». Харын бо ырны алгагнын кол ооргазы кылдыр алгаш, оон сөзүн чаартыры-биле шыырак балдырлыг чогаалчыга шуут сүмелезе дел комиссиядан дилээр-дир мен. «Байлак чуртумну» аянныг бадырыптарга, шынап-ла, хамык чүве каракка көстүп, кулакка дыналып, ал-бот сергеп, хей-ът кирип, чоргаарал хайнытып келир ийин. Хөөредип-даа канчаар, бо ырла төрээн чурт-даа, эртине-байлак-даа, мал-магандаа, тараа-быдаа-даа, одар-белчиир-даа, харын кижи-даа, оон өөрүшкү-маниайлыг чоргаарал-даа — дөгере бар.

Үүле бүтсүн!

Куулар ОРГУ.
Хоочун башкы.

Ажык чугаага хамаарыштыр

ҮҮЛЕ БҮТСҮН!

Чонунуң эрткен төөгүзү, оон келир үеде салымчолу-биле кижи бүрүзү бир доп болганда, Тыва Республиканың Сүлдези, Тугу, Гимни дээш кымның сагыш-сеткили дүвүреп чорбас боор! Мен бодум хуумда, Бурган башкы бар чүве болза, оларны болур-чогууру-биле чаяан хайырлапкан болза деп-даа бодагылаар-дыр мен. Че, ол-даа мээн хоозун доскут күзелим-дир. Тускай комиссияның шидип алган чогаадыгларын магадап көрдум-даа, таалап дыннадым-даа. Экини эки дээр! Ынчалза-даа сагыжым саарзык боор артып калган. Тыва Республиканың Дээди Совединин сессиязы бо үш ыдыктыг сагыызыннаонын төлевилелдерин бадылаваан, оларны моон соңгаар улам эдип экижидер дээнинге кончуг чөпсүүп чүүлдүгүнүген мен. Шынап-ла, бо хире өндүр улуг үүле бүдүрүп алып дээн улус бүүхаа далашкаш чоор. Чүс-даа, харын муң-даа катап черзилеп бозаңгай-ла.

Улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажының бүгү чонга, Республиканың Президентизинге, Дээди Совединин Даргазының кичээнгейинге чедирген бодалын чүүлдүгүнүмүшаан, далайга дамды-даа, дагга даш-даа боор чадавас дээш, бодумнуң ынай күзелим илередийн.

Бирээде, Сүлде дугайында. ТАР-ның Сүлдезинин ниити хевирин арттыргаш, аъттыг аратты барын чүкче эвес, хүн үнер чүкче углай иогаан шыктап ак-көк дээрнин адаабиле челээштиве халдын бар чыдар кылдыр киирер. Ак-көк аас дээр дээрге, кезээде тайбынның магадылалы-дыр. Чүге челээштивел? Бир талазында, бичин уруг-дарыг-даа, аныяк-өскен-даа, улуг улус-даа челээшти кончуг магадап чарашынар. Ону ыр-шоорунга ырлаар, чугаа-соодунга бо-ла киире кааптар. Челээш чаныык, динмирээшкин, чаъсчайык эрткеш, хүннеп кээрге, көстүр болгай. Ынчан хамыкла бойдус сергеп, дирлип келир. Ийи талазында, тыва улустуң аас чогаалында, ылангыя маадырлыг тоолдарында кол маадыр (амгы арат) берге байдалдарга таварышкаш, алдын дангыназының үстүү орында ынак ада-везиниден дуза дилеп бижээн чагаазын хойлап алла, олап (челээш тырткаш) халдып үне бээр. Оон ол маадыр каты, кат-везинин авыралында дайзыннарны (чаадайынны, берге байдалды) ажып тиилээш, оюн оя (аскежиктиг) чурттай бээр ышкажыгай.

Ийиде, Тук дугайында. Ак-көк тукту шала шавыштыр демги-ле челээш эрткен турар. Ол челээштиң дугаланчак эптээнин чип-чиге адаа дужунга Өлзей-Удазын турар. Туктуң ниитизи-биле ак-көк өөу Сүлде-биле үүлдеш болуп турар: Халдып орар арат ак-көк дээрнин адаанда болгай. Челээштиг ак-көк тук араттарның (бистерниң) кырывыска кискип чорааайла! Өлзей-Удазын — тыва чоннуң эң ынак хээзи. Оон чорбас-ла чери чок. Ону өске улустан үлегерлеп (өттүнүп) алган деп кым ылап бадыткаанын? Чоп беш-адырлар кайы-даа улустуң туктарында бар боор чүвел. Кайы-даа нацияның кижилериниң амыдралы, ажыл-ижи, бодалдары, күзелдери... колдуунда дөмей, дүгжүп турар болганда, дора дээрге оларның эдилелдери, каастаргазы чүге дөмей болбас деп. Балды, десни, эзер, чүген, сырга, билектээш, шак... өске улуста база бар-дыр дээш, оларны ырадыр шывадаптар эвес. Ол хамаанчок, бистер «Куяк чай», «Чаштанчыдан чалбыыш үнер» дижир бис. Ынчаарга орус чон чүү дээр ийик. Моңу база бирээзи бирээзинден өттүнүп үлегерлеп алган дээр бе? Чок, ындыг эвес боор ийин он. Мынчангаш, Тук дээрим, биригээр сөглээрге, челээштиг ак-көк аас дээр-дир.

Үште, Гимн дугайында. Гимн деп сөстү Кудажы чогаалчы йөрээл деп тывалаан. Ийет, чөп-тур. Аас чогаалынга хамаарыщкан йөрээл, алгаг, алгыш, ыдыш-йөрээл деп чингине тыва чарыш сөстер бар. Бо сөстөрни гимн деп сөстүң утказынга дүүштүр алгаш деп, ол-даа канчаар. Чогаалчының «йөрээлдин сөзү-даа, аялгазы-даа араттыы болур ужурлуг» дээнинге мен бүрүн каттыжар мен. Бир-тээ, Сүлде, Тук, Гимн үш тудуш ыдыктар (күрүненин, чоннуң ыдыктыг сагыызыннары) болганда, оларның алыс уткалары ханы, аян-хевири чараш, өн-чүзүнү үүлдеш болуру чугаажок. Шулүкчүлериниң болгаш композиторларның чонга бараан болуп, өртээ турбас ховар белээн сөөнээр дээш, демнежин, карак кызыл шырбайын турарынга, бот дугайты, чүгле «Чог-ла, чог! Үүле бүтсүн!» дээрден башка, чүү деп чүү дээр. Боттун шаа-биле бодаными, номчуп, дыннап билегнимни дензигүүрлеп көргеш, Степан Сарыг-оол биле Виктор Көк-оолдуң «Байлак чуртум» деп ырызын гимн (йөрээл, алгаг) кылдыр саналдап турар эштерге каттыштым. Моон сөзү-даа, аялгазы-даа гимнге дүгжүр. Кудажы чогаалчы болза... «бо ыр чеже-даа таарымчалыг болза, йөрээл болуп шыдавас. Чүге дээрге мында чүгле чурт дугайын алгап турар, а чогаадыкчы, чаартыкчы, тургузукчу, революсчу кижи дугайы чок». Бо чогаалчының «таарымчалыг» деп-кеш, оон дораан-на «йөрээл болуп шыдавас» дээр чүзүл? Таарымчалыг болганда, йөрээл болуру ол-дур. Көрүнер даан! Мында безин алган турар деп сес хереглеттинген-дир. Мынчангаш гимнин алгаг дээрим ук ужуру ол. Бир эвес «Байлак чуртумнун» сөзүнде «ындыг-мындыг чүве» бар болза, ону чүге эдип чазап, шеверлеп болбас чүвел? Ынаар хол дээптерге, «чон чолдайын, хем келдее бээр эвес». Харын бо ырны алгагнын кол ооргазы кылдыр алгаш, оон сөзүн чаартыры-биле шыырак балдырлыг чогаалчыга шуут сүмелезе дел комиссиядан дилээр-дир мен. «Байлак чуртумну» аянныг бадырыптарга, шынап-ла, хамык чүве каракка көстүп, кулакка дыналып, ал-бот сергеп, хей-ът кирип, чоргаарал хайнытып келир ийин. Хөөредип-даа канчаар, бо ырла төрээн чурт-даа, эртине-байлак-даа, мал-магандаа, тараа-быдаа-даа, одар-белчиир-даа, харын кижи-даа, оон өөрүшкү-маниайлыг чоргаарал-даа — дөгере бар.

Үүле бүтсүн!

Куулар ОРГУ.
Хоочун башкы.

БАЙЫРЛАЛ ХҮННЕРИНИҢ ДУГАЙЫНДА

МОСКВА. (РосИТА—СЧТА). 1992 чылда байырлал хүннериниң дугайында шинтпирни Россия Федерациязының Дээди Соведи хүлээп алган. Бо чылдың май 1 болгаш 2 хүннерин байырлал хүннери кылдыр хевээр арттырган. Ол хүннерни «Частың болгаш Куш-ажылдың байырлал хүннери» деп адаар кылдыр саналдаарын Россияның парламентизи доктааткан.

Май 9— Тинилелге хүнүнүн ады хевээр арткан. Май 9-ту ажыл хүнү эвес кылдыр чаалаан.

Бо чылдың май 2 болгаш 9 хүннери ажылдавас суббота хүннери болурун барымдаалааш, дыштаныр ол хүннерни май 4 болгаш 11 хүннеринче шилчиткен.

«Россия Федерациязынга байырлал хүннериниң дугайында» Хоойлу төлевилелин белеткээрин Россия Федерациязының Дээди Совединин Социал политика талазы-биле комиссиязынга дааскан. Ол төлевилелди чугаалажып көөр кылдыр 1992 чылдың сентябрьда Дээди Советке киирер.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ЧЕДИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ ЭЭЛЧЕГ ЧОК ОН АЛДЫГЫ СЕССИЯЗЫН ЧЫЫЛДЫРАР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок он алдыгы сессиязын 1992 чылдың май 7-де Кызыл хоорайга чыылдырар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай. 1992 чылдың апрель 22.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ БҮРҮН ЭРГЕЛЕРИНИҢ ХУУСААЗЫН УЗАДЫР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң бүрүн эргелериниң хуусаазын 1992 чылдың май 6-га чедир узадыр.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай. 1992 чылдың апрель 22.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле Х. Д. Ондарны шаннаар дугайында

Совет органнарга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле улус депутаттарының Сүт-Хөл район Совединин хамааты байдалының актыларының бижилге кылдызының эргелекчизи Ханды Дембиреловна **Ондарны** шаннаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле Бурятияның хореография училищезин шаннаар дугайында

Республикага балет артистерин белеткээр талазы-биле үре-түнелдиг ажылы дээш **Бурятияның хореография училищезин** Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаннаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле Ю. П. Митюковту шаннаар дугайында

Күрүнениң стандарттар болгаш метрология органнарынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле Тываның стандартизация болгаш метрология төвүнүң директору Юрий Петрович **Митюковту** шаннаар.

КУЛЬТУРА АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫНГА ХҮНДҮЛҮГ АТТАР ТЫПСЫР ДУГАЙЫНДА

Культура талазы-биле ачы-хавыяалары дээш **«Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи»** хүндүлүг атты

Татьяна Далаевна **Соржуга** —Күрүненин «Саян» ансамблинин артизинге;

«Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты

Нэли Викторовна **Беловага** —ургларның танцы школазының директорунга, Кызыл хоорай;

Иван Матвеевич **Путинцевке** — республиканың чурт музейинин таксидермистизинге (дүрзү хептекчизи);

Айлана Леонидовна **Чаламбага** — улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединин күүскомунуң культура кылдызының аныяк көрүкчүлер театрының режиссерунга тыпсыр.

«Тыва АССР-ниң алдарлыг экономизи» хүндүлүг атты Б. И. Санчиге тыпсыр дугайында

Экономика талазы-биле ачы-хавыязы дээш **«Тыва АССР-ниң алдарлыг экономизи»** хүндүлүг атты Тыва Республиканың Дээди Совединин Секретариадының сан-хөө бөлүүнүн начальниги Бичеи Иргековна **Санчиге** тыпсыр.

«Тыва АССР-ниң күш-культуразының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты В. П. Күжүгетке, С. Х. Ондарга, Л. С. Седипке тыпсыр дугайында

Күш-культура талазы-биле ачы-хавыязы дээш **«Тыва АССР-ниң күш-культуразының алдарлыг ажылдакчызы»** хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Владимир Пипияевич **Күжүгетке** — Хайыраканның ургларның, аныяктарның спортчу школазының тренер башкызы, Улуг-Хем район;

Сүүр-оол Хүргүлекович **Ондарга**—улус депутаттарының Улуг-Хем район Совединин күш-культура болгаш спорт талазы-биле комитединиң даргазының оралакчызы.

Лазо Семенович **Селипке** — Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы.

«Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи» хүндүлүг атты М. А. Момбулайга тыпсыр дугайында

Чоннуң кадык камгалалының талазы-биле ачы-хавыязы дээш **«Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи»** хүндүлүг атты республиканың Таңды районда туберкулезка удур «Балгазын» санаторийинин кол эмчизинин оралакчызы Михаил Алданович **Момбулайга** тыпсыр.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың апрель 17.

«НАЙЫРАЛ» АМ СОВХОЗ ЭВЕС

Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң деңнели болгаш көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрериниң хемчээли сөөлгү үеде барык-ла бедиваэни билдингир болгай. Көдээ ажыл-агыйда байдалды экижидер дээш ап чорудушкан хемчеглер янзы-бүрү программаларга баш удур көрдүнүп турган-даа болза, түннелдерни бербээн. Программалар, программалар боop, колдуунда саазын кырында артып калган. Мал болгаш чер ажыл-агый продукциязын бүдүреринге эргежок чугула херек кывар-чаар чүүлдернии, техниканың, артык кезектерини өртээнин канчаар-даа аажок улгатканы, көдээ ажыл-агый продукциязын күрүнеге дужаарының өртектери орта билдинмези, совхозтарның болгаш колхозтарның экономиктиг боттускайлан чоруунун тодаргай эвези дээш, өске-даа чылдаганнар кедээ ажыл-агый бүдүрүлгезинде ыныында-ла эки эвес байдалды улам бакыраткан. Шак мындыг байдалга совхозтар канчаар ажылдаарының, сандаргай экономиктиг байдалдан үнеринге оруктавын дилеп турар. Оларның бирээзи совхозтаны хуужудары деп санап, бо талазы-биле ажылды бистин республикада база дүргедилиг эгелээн болгай.

Чаа-Хөл районун «Найырал» совхозунун шупту күш-ажылчы коллективтериниг моон соңгаар канчаар ажылдаар, амыдыраар, ажыл-иштн канчаар чорударының, бүдүрүлгенин кандыг хевирин шилип алырының дугайында чугаалашкан хуралдар бо чылдың эгезинден тура удаа-дараа эрткилээн. «Найырал» совхозту хуужударда ажыл-агыйның кандыг хевирниге доктаарының дугайында ниити хурал чоокта чаа болуп эрткен. Ол хуралга совхозтың ажылчынары, специалистери, күш-ажылдың хоочуннары, ажыл-агыйның экономиказының адыр бүрүзүнден соңгукан төлөлөр база чалаткан эштер киришкен.

«Найырал» совхозтун директору А. Д. Түлүш эге сөзүнге ажыл-агыйның амгы экономиктиг байдалы-биле хуралдың киржикчилерин таныштырган. Эн берге байдал мал ажыл-агыйында тургустунган, а мал ажылы дээрге совхозтун экономиказының үндезини деп демдеглээн. 20 мун шээр, 1600 бода малдың одары челишпес, чайгаар үнген сиген шөлү шупт чок деп болур, чангыс-ла көрүүр черивис 800 га сугаттыг шөл деп, ол чугаалаан. Сиген кезип ап, мал одарладып турган мун-мун га чер Саян-Шушенск ГЭС-тин далай хөөлбээнин адаанда барган. Мунуку үеде капылаттыг совхозталга күүгүе чээли берип дүзалап, чамдыкта өөзүн бээн үндүр бижип каалтар турган. Амындыг эвес. Совхозтарга күүгеден улуг хемчээлдиг чээли бээр, өөр үндүр бижиир норуктуг шуут соксаткан. Коллектив бүрүзү бодунуң күш-ажылы, бодунуң орулгазыбиле чурттаар үе келген. Өршээл билбес рынок харылзааларының үезинде шыдажып үнер аргазын тывары херек апарган. Арынче соок суг чажыпкан чүве дег, кижи бүрүзүн оттуруп, бодандырыпкан.

«Найырал» совхозту хуужударына белеткел ажылы элээн шыңгыы болганын ажыл-агый иштинин кооперативтерин тургузар дээш кылып чоруткан экономиктиг саналашкынар, хуужудулга үезинде ажыл-агыйның структуразы кандыг болур дээрзиниг дугайында планнар көргүскен. Мында бир онзагай үүл—мал болгаш чер ажыл-агыйының чамдык участокторын каттыштырып, мал чеминик белеткелин боду чорудуп, мал-маган азыран өстүрер кооперативтерни тургускан. Кооперативтерниң составына кирген хойжу бригадаларының, хову бригадаларының 1991 чылда кандыг ажылдаанының, кооператив кылдыр каттышкан соонда, канчаар ажылдап болурунун дугайында экономиктиг саналашкыннарны кылып, сан-чурагайларга көргүскен. Чижээлээргe. Терезин бригадазы 800 га сугаттыг, 1000 га сугат чок шөлге продукция бүдүреринге үндүрген чарыгалдары нинтизи-биле 7 млн. 119 мун рубль болган. Силос, сенаж, меле сиген, картофель, тапаа дээш, өске-даа продукцияны бүдүргеш, ону садып сайгарган соонда 9 млн. 951 мун рубльди киирип ап болур. Арталыкты хойжу бригаданың чылда чарыгдалын саналарга, 2 млн. 390 мун рубль. Терезин хову бригадазы биле Арталыкты хойжу бригаданы кооператив кылдыр каттыштырган. «Терезин» деп аданан. Бо ийи коллектив кооператив апарган, 2 млн. 700 мун рубль орулгалыг үнүп болур деп санаан. Ол орулгаан янзы-бүрү хевирнин үндүрүглерин төлөп, совхозтун болгаш кооперативтиг сайзыралынга акша-көпеекти үндүрген соонда, артканы арыг орулга болур.

Бо саналашкынарны амгы өртектер-биле кылганы чугаажок. Өртектер хүн бүрүде өзүп турар чүве болганда, үстүнде саналашкынар келир үеде сан-хөө саналашкынарыбиле карышкак апаары чадавас. Оон ынай кооперативтер бүдүрген продукциязын кандыг өртектер-биле сайгарып шыдаарындан, одарының кежигүннериниң садыглажып, саарлырындан хөй чүүл хамаржыры чугаажок. Рынок харылзаазының үезинде чогум-на ынчаар ажылдаарындан орулга үнер, кирер болгай.

Шанчыда тараа өстүрер ажылдыг хову бригадазы-биле бирги. ийиги хойжу бригадалары «Шанчы» кооператив кылдыр каттышкан. Тулугжулар «Тудут» кооперативти тургускан. Совхозтун сүт-бараан фермазының, Бел, Сарыг-Хөл хойжу бригадаларының баазазынга тургустунар кооперативтериниң экономиктиг байдалы кандыг боop бөлүрүнүн дугайында тайылбырны экономист Н. Ш. Санчай-оол сан-чурагайларны адап турган, тайылбырлаан. Организастаттынар кооперативтерге машина-техника талазы-биле ачы-дуза чедирериниң кооперативи база тургустунар.

«Найырал» совхозту хуужударының дугайында айтырыгны чугаалашкан хуралга чамдык эштер боттарының саналдарын берип, бодалдарын илереткен. Чаа-Хөл районнун күүсөм даргазы К. Д. Биче-оол тургустунун келген чаа экономиктиг байдалга, рынок харылзааларының үезинде кижи бүрүзү, коллектив бүрүзү тывынгыр, күженишткиниг ажылдаар, бодунун ажылдан алган акша-хөрөнгизи-биле чурттаар совхоз кооперативтерден тургустунган коллективтиг ажыл-агый болур болганда кооператив аразында керээ өзугаар ажылдаар, садыглажыр апаар деп чугаалаан. Ынчангаш манаа бодунун хүлээлгелерин күүседир дээш кооператив бүрүзү кызымак, шынчы ажылдаар ужурлуг, мындыг байдалга үчёт, отчётту шыңгыырадыры, экономиктиг саналашкынарны шын чорудары чугула деп демдеглээн. Специалистер кооперативтер-биле керээ (контракт) өзугаар ажылдаар үе келген деп бодалын ол илереткен. Сарыг-Хөл хойжу бригадазының өскү кадарчызы М. И. Шойзат мал болгаш чер ажылдыг бригадаларны каттыштырган, мал чеми белеткеп алыр талазы-биле шыырак материалдыг баазалыг кооперативтерни тургускаш, а Сарыг-Хөл биле Бел хойжу бригадаларны үүгле боттарын арттырып каанына таарзынмазының илереткен. Күш-ажылдың хоочуну, молдурга кадарчызы Ч. А. Отчурчап бир эвес одар-белчиир чедишпес, малды тургузар өөр тывылбас болза, малдың уксазын экижидип, оон продуктулуун кедүүп, продукция алырын көвүдеп, мал бажын кызыраа кандыгыл деп саналды киргеп.

Хуралга санал берген эштериниң бодалдары аңгы-аңгыдаа бол, моон соңгаар орулгалыг ажылдап, демни каттыштырып болурунун бир аргазы бот-тускайлан ажыл-агыйлыг, агар санныг кооперативтерден тургустунган коллективтиг ажыл-агый болур дээрзиниг оларның бодалы дүгжүп турар болган. Ынчангаш «Найырал» совхоз «Найырал» деп коллективтиг ажыл-агый кылдыр хуужуттунган. Ол дээш чыылганнарның хөй кезии бадылаан.

Коллективтиг ажыл-агыйның экономиктиг структуразын амдаа чогумчудар, ажыл-иштн шүүдүлүр талазы-биле ажыл эгелээн.

Дегут ДЕМЧИК.
Чаа-Хөл суур.

Школа: ооң шиитпирлээр айтырыглары

ХӨГЖҮМ ТУРДА, ХӨГЛҮГ ӨӨРЕНИКЧИЛЕРИ-БИЛЕ КАДЫ

Хөгжүм барда, узун орук кыскалай бээр, удаан кижи улам таалаар-даа дижир болгай. Мени сеткилимниң ханызындан үр-ле үеним дургузунда ханы аартып, хомудадып чоруур, уруглар кижизидилгезинге онза черни өөлөөр ужурлуг чүүл дугайын солуига бижиир ужурга таварыштым. Бодум чогум уран чүүлге ынак, ону сонуургаар болгаш биче шаамдан пенсияже үнгүжеге чедир, концерттерге, уран чүүл ажылдарыга киржип келген мен.

Ол тема менээ элээн чоок. Херектин ужуру мындыг. Шагда, 60-70 чылларда ыршоор диннирээр чүве-ле болгай, ону ол үеним улузу кончуг эки билир. Чадаанадаа Кызыл киир ырлажы бээр, узун орук ында каар турган. Ол үелерде Бажын-Алаак школазы уран чүүл талазыбиле район байтык, республикага ады чангыланып турган чүве. Ынчан концерттерге киржип турган өөреникчилерависе бо хүннерде талантылыг ыраажылар, бот-тывынгыр композиторлар апарган ажылдап чорлар. Оларга Мерген-Херел Монгуш, Борис Сайын, Вера Ондар, Зоя Айыжы, Светлана Балдан, Нина Хомушку, Михаил Айыжы, Зоя Бөлчирак, Чылгычы Ондар, Малина Иргит, Татьяна Иргит болгаш оон-даа өскелер хамаажыр. Ол үеде школага хөгжүм башкызы Василий Иргит ажылдап турган. Дыка-ла хөглүг, солун ажылдап турган бис, кижиниң сеткилсагыжы, хей-аълын хөгжүм көдүрер чүве ийин. Оон мынчыдыг түннел үндүрүп олурар мен, чүл дээрге хөгжүм турда, өөрүшкүлүг, чугаанын аны, үнүн илереп безин оон дыка хамаажыр болгаш орантчуртка, агаар-бойдуска, кижиге йөрээл, чымчак, уян эргим сеткил, чоргаарал музыкага илереп, кижини ёзулуг кижи кылдыр ол кижизидер, долгандыр турар бүгү хүрээлелдиг онзагайын эндевес, эскерилчел, чарашсынар мөзүшынарга чанчыктырып өөредир.

Бижидип каан ырыны, мөзүканы дыпаары белен ынаар харыы, а ону кижи боду ойнап, ону тургузуп билири, ырлап билири —тывызын уран талантыны чаяары-дыр деп билип чоруур мен. Бо чүүлдерни чугаалап олурарым таваныла эвес. Бажын-Алаак школазының музыка башкызы чок боop турары хомуданчыг. Республиканың школаларында бо айтырыгны башкыларның көдүрүп турары черле чөптүг, ону черле кичээнгейге алза эки.

Школага солун кежээлер, концерттер, класс шактары болурга, музыка чокта сагышка ындыг-ла кончуг эвес ийин. Эге класстарга өөреникчилерге ырыларны башкылар аас-биле өөредип-ле турар, ынчаар кичээлдер эрттирерге кайы хире бергел? Бир эвес биске хөгжүм, ыры башкызы турган болза, уруглар чапсаларда безин шаандагы дег ырлажып турбас бе, талантылыг уругларның оон ынай сонуургалынга идиглиг-даа болур ужурлуг. Ол талазыбиле билир специалист чокта, үнүү кым шын шилип шыдаар боор. Чараш, таалаачыг үнүү, ону үндүрүп, деткириниң аргаларын тускай эртемниг кижи билир болгай. Школаларда ындыг кижилер чедишпейи азы чок боop турар чүве-дир ийин,—четпес бир айтырыг ол.

Школада ыры өөредириниң программазы, харын-даа класс аайы-биле өөреник ырыларының чомнары безин бар, а оон ёзулуг ээзи чок, ол хараадаанчыг.

Республиканың культура министри Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондар музыка школазының салбырын ажылдарынга дузалаарын каш чыл бурунгаар чугаалаан чүве ийин, ол бүтпейи барган. Адаиелер-даа, башкылар-даа манагымып, өөрүп турган бис. Ынчангаш харын бир школаны хостап алгаш манап турган-даа болгай бис. Азааның үш чыл манаар чүве дээн, ам чежеге дээр манаар бис, үешаг база парыыдаан.

Хөгжүм чокта, уругларга эстетиктиг чараш үүл, чаагай сеткил, мөзү-шынар кижизидилгезинин дугайында өөредиг чогуур дээштиин чедип ап шыдавас деп билир мен. Байдал мындыг болганда, чеде кандаай чүвел.

Кызылдың уран чүүл училищезинин доозукчуларын школаларже хуваап болбас бе? Ол айтырыгны ынчаар шиитпирлеп болбас бе? Хомудалдың илерели— хөгжүм башкызы херек. Ол — чүгле бистин школада эвес. өске-даа школаларда ол айтырыг тургустунуп турар болдур ийин.

Александра МОНГУШ.
Бажын-Алаак суур.
Чөөн-Хемчик район.

МӨГЕЙИП ОР БИС

Эргим редакция! Силерже бир дугаар чагда бижип ор бис. Бин-Хем районнун Аржаан суурда чурттап турар улус бис. Бо чагааны бижээн ужурувус мындыг. Оглувус Николай Тюлюш шериг албаныче чоруткаш, чаа-ла бир чыл болганда, аарый берген. Бүүректери аагаан оглувус чаныл келген. Төлүвүс эмпедип алыр дээш кандыг турар көрбеливис дээр. Москваныч, Красноярскиниң эмнелгелериниге-даа эмнедип шаг болдувус.

Бо чылдың январь 16-да Барнаул хоорайның эмнелгезинге оглувуска нарын көзнишкин кылган. Донор бүүректери салып каан. Көзнишкин эки эрткен. Оглувус ооң чоорту сегил эгелээн. Ол көзнишкин дээш 75 мун рубль төлээр дээн. Кайывыс-даа пенсионер ашак, кадай бис. Уругларывыс база хөй. Шупту тос кижи. Ынчангаш ынча акшаны кайыын тып алыр боop. Эки кижилерни сумелиг-биле Кызыл хоорайда «Буянныг ачы-дуза» ассоциацияже телевидение таварыштыр диле кылдывыс. Ол хөй-ниити черлери бистин байдалывыс билип, биске ачы-буянын чедирип, акша-хөренги чыылдаан организастаар арганы-даа тывалы. Биске дузалаан бүгү чонувуска өөрүп четтиргенивисти солун дамчыштыр ил-

Чылыг СӨСТЕР

редип олурар кырганнар-дыр бис. Ye берге, нарын-даа болза, дузааргак сеткилдиг кижилер хөй-дүр деп билдиивис Ол ышкаш биске улуг дуза өөрүп, оглувуста эмнеп турган эмни Анна Өмүрзевна Кара-Тошчуга, Бин-Хем районнун күүсөмнө комитетинин культура ажылдакчыларынга база өөрүп четтиргенивис илеедип, оларның ногаанныг ажыл-иижиге улуг-чыт чедишкиннери күзедивис.

Оглувус чоокта чаа Барнаул чедип, эмчилериге хынаан чорааш келди. Салган бүүректер эки ажылдап турар болган-дыр.

Бистин улуг идегел-биле соңгуп алганывыс Президентиниг Шериг-оол Дизижикович Ооржактан эмчилерге болгаш бүгүде аарыг кижилерге дузалажып, республика төвүнге бүүрек аарыглары эмнээр, кезип эмчээр дериг-херектеллерлиг эмнелге турганының дарый өөрөнип көөрүп дилеп турар кырганнар-дыр бис. Бүүрек аарыгларындан та чеже кижи аарып турар чүве, кижи бүрүзү мындыг улуг түнүүт акша-төгерик тып ап шыдаар эвес аан. Ада-иеулуска төлү ышкаш эргим чүве кайда боop. Оглувуста эмнеп алыр дээш дыка хөй берген-дери ажыл эрткиниг. Чечүүн дилээнге киржеттигир болуп, дарыг кижилерге ачы-буянныг көргүзеринерге идегедивис.

Буян-оол ТЮЛЮШ.

ДЭЭРБЕ ТУДУУ

Амгы үеде рынокче шидиндге-биле кижи бүрүзү бот-башкарыр апаар. Совхозтар ол дугайында бодалын эгелей берген. Ажыглаттынмайн турган черлерни шингээдип алып, октаттынган херекселдерни дерип кылыр апаар. Бо талазы-биле ажыллы Бай-Тайга районда «Кызыл-Даг» совхозу чорудуп эгелей берген.

Совхозтун ажылчыннарынга далган дээрбелээр дээрбени кылыры чугаалашкан. Шаанда кырганнарның ажыглаг човаанны дээрбе даштарының кайда пылаанын билип алгаш, ону чыып, чангыс черге белгеп. Көп-Сөөк хүрээзинин чанында тудуп эгелээрин сумелешкен. Ону тударын Көгел Саазының удуртканы чурукчулар белүүнге дааскан.

Моон мурнунда Көгел Саая бир чыл иштинде даштаабиле янзы-бүрү ап-меннериниг болгаш мал маганның дүрүү-хевирлерин чазап турган хүрээнин кааскалгазын дооскан. Ам хүрээнин иштн каас-шиник болган. Көөрге көрүүштүг.

Ол белүктүн киржикчилери Олег Артаа, Сүндүп Шугуй-оол, Геннадий О[illegible] болгаш өскелер-даа дээрбе тудуун дарый чорудары-биле ажылдап киришкен. Бо чылдың октябрь айда доозар дээш планны салган.

Григорий САРЫГЛАР.

РОССИЯНЫҢ ЭКОНОМИКАЗЫ: амгы байдалы, келир үези

БЮДЖЕТ

Чазактың баш удур санап турары-биле алырга, 1992 чылда Россияның бюджединиң орулгалары 1857,3 млрд., чарыгдалдары 2102,6 млрд. рубль болур. Моон алгаш көөрге, бюджеттиг четпестээшкини 11,6 хуу болур.

Акша курлавырларының 60 хире хуузу күүгүне программаларын боттандырарына, республиканың камгалалын, айыл чок чоруун болгаш эргеден башкарылгазын хандырарына ажыглаттынар. Эн хөй акша-хөренги (барык 510 млрд. ажыг рубль) социал-культура хемчеглерине чарыгдаттынар. Республиканың камгалалынга 384 млрд. рубль үнер.

Хөмүр-даш тывыжының бүдүрүлгелерине хөй дотацияны бөөрн көрдүүп турар: хөмүр-дашты казып тыварының болгаш садын саарының аразында улуг ылгалды дугдаарынга 55,2 млрд. рубльди күүгеден үндүрериг планнап турар. Бо одаар үүлүү казып тыварының өртек-үнезин ону садын саарганындан киреп акшадан ыракта хөй боop турар. А ол адырда ажылдап турар кижилерни ажыл төлевиринге 84,7 млрд. рубльди үндүреги көрдүүп турар. Ында Пенсия фондузунга киреп түнүү киирбээн. Бюджет чарыгдалдарының 12,4 хуузу агроүлетпүр комплекизиг хөгжүдериниге ажыглаттынар.

АКША-КРЕДИТ ПОЛИТИКАЗЫ

Өртектерни хостуг болдурганы болгаш будурулге черлериге чээли тыпсырының хемчээли улгатканы-биле хол баштыр акшаның үне чокталыышкыны уламчылаг турар. Россия Федерациязының Төп банкызының санал турары-биле алырга, бо чылдың январь айда 16,9 млрд., февральда 23,6 млрд., а март айның 25 хонуктарында 33,8 млрд. рубль үне чокталган. Ажыы-биле чугаалаарга, күүгүнүң акша парлаар будурулге черлери саазын акшаланы немей парлап күш четпейи турар. Бир эвес байдал бо хевээ артып, банкы черлериндеч алдынган чээлилер могуур хуусаазында төлеттинмейи турул бээр болза, чонуун ажылдап алган акшазы, шалыны, пенсия болгаш стипендиялаг өй-шаанда төлеттинмейи турул кээп болур.

Ынчангаш Россия Федерациязының Төп банкызы чээли алган коммерция банкыларындан хаңысалганы улгаттырып, оларга хамаарыштыр торгаал хемчеглерни ап турар. Коммерция банкыларының алган чээлизи дээш хуу ставказын 40 хуу чедирери көрдүүп турар.

Күүгүне будурулгелериниң алган чээлилерин төлеп шыдаастай бергени улуг дүүрээшкиниг болдуруп турар. Күүгүне будурулгелери бо чылдың январь 1-де байдал-биле алырга, Төп банкыга 39 млрд. рубль өөрлиг турган болза, ол тут март айның 20-де нелдо 676 млрд. рубль чедир көвүдээн.

Күүгүне будурулгелерни орулгалыг кылдыр ажылдадырының хемчеглери алдынып турар. Бо айтырыгны үндезини-биле шиитпирлээр дээр болза, карылгалыг будурулгелерни садып саарарынга болгаш хуужударынга чедир дээштиг хемчеглерни алыр апаар.

КОЛ АДЫРЛАРНЫҢ ХӨГЖҮЛДЕЗИ

1992 чылда төпчүткен капитал салыышкыннарын дараазында адырларга колдады ажыглаары көрдүүп турар: агроүлетпүр комплекизиге —27,6 хуузун, үлетпүрүнүң кол-кол адырларын тургузарынга —24,5, будурулгеге хамаарышпас тудутта — 18,3, транспортка 13,6 хуузун. Чернобылга болган авариянын болгаш өске-даа озал-ондактарның болгаш бойдус халаптарының үржүктарын чок болдурарынга капитал салыышкыннарның 11,2 хуузун ажыглаар.

Ынчаарга хөмүр-даш болгаш атом энергетиказындан ангыда одалга-энергетика адырларын бот-акшаландырыышкынче шилчидери көрдүүп турар.

Социал таланың объектилерин тударында кончуг берге байдал тургустуна берген. 1992 чылда чуртталга бажынарын ажыглалга киреп күдүлаар. 1991 чылда пинтизи-биле 48,3 миллион дөрбелчин метр чуртталга шөлү ажыглалга киргеп болза, бо чылын 36-37 миллион дөрбелчин метр хире чуртталга шөлү дужаттынар.

ТАРАА АЙМААН БУДУРЕРИ

Амгы үеде хлеб болгаш хлеб-булочка кылыгларының өртектериниң улам өзе бээрин болдурбае дээш республикада кылып турар ыңдыг янзылыг продуктуларның 75 хуу хирезин таварыштырып турар өртектер-биле садып турар. Россияның тараа продуктулар талазы-биле комитеди чыл дургузунда бодунун тараазындан далгайдан кылган 12 миллион тонна хлебти будурериг планнап турар, бир кижиге онааштыр алырга 80 килограмм болур. Ону улам тодаргайлаарга, бир кижиге-ле хүнде 300-400 грамм хлеб аймаа онаажыр.

Бо берге байдалды барыыдаалап көргеш, Россияның чазаа даштыкы чурттардан тараа садып алырының хемчээлин көвүдедир деп шиитпирлээн. Ниитизи-биле чылда 30 миллион тонна тараа аймаан даштыкыдан садып алыры көрдүүп турар. Бир айдала бир миллиард доллар-биле 3-4 миллион тонна тараанны садып алыр апаар бис. Садып алдынган тараанны чурт иштинче сөөртүп чедирериге хөй акша чарыгдаттынып турар. Даштыкыдан садып алгаш, чурт иштинге сөөртүп эккеп алган тараанны дээрбелээш, быжырган бир килограмм хлебтин өртээ 20-30 рубль чеде бээр.

(Бо материалды № 15 «Экономика и жизнь» солундан очулдурган).

Солун кижилер дугайында

НАМДАРДАН АРЫН

— Тываның чүскай үүк-бижиин чогаадып турганындан бөөр чаа-ла дөртку чылы турган үе-ле болгай — дээш, Оюн Арапчинович Думбуу чугаазын эгелээн.

— Ынчан ТАР-ның, оон намының, чазааның-даа үе чоокку үеде кол сорулгазының бирээзи — чаа тургустунган үүк-бижикти Тываның улуг-даа, бичин-даа арат чонунга номчуур болгаш бижиир кылдыр өөредири. А ону амыдыралга боттандырарынга башкылар херек. А олар кайдал? Ынчангаш Кызылдың каттышкан школазынга башкының, эмчиниң, мал эмчизиниң, а харын-даа өртөстөр белеткеернинг школазының ажыгканының үүгүү-даа ында. Ынчан бистин школаластың директорлары СССР-ге эртем доосхан Алексей Алдын-Херел, а өөредилге эргелекчизи Оюн Долгар-оол (ол ам Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, төөгү эртемнериниң кандидаты). Ынчан аная Тываның тос кожуунунуң оолдар, кыстарының талаларын өөредип турган. Ынчангы кады өөреник турган эштериниң чамдыктарының ат, фамилиязын ам-даа утпаан мен. Оларның аразында кажыы мачаа адрайыг: Ооржак Буян, Тарас Тарыг-Сүрүн, Оюн Кара-кыс, Оюн Кач-оол, Оюн Чыртакхай, Оюн Балчый-оол, Сарыглар Доктак, Оюн Дыртык-оол. Үстүнде адаан эштелар болгаш өскелер-биле-даа Кызылдың каттышкан школазынга Оюн Арапчинович 1938 чылга чедир өөреген болганнар. Ол болгаш өскелер-даа башкылаар эргенин шинзылгаларын хоолга алгылаан. ТАР-ның Чырыдыышкын аймазының дужаалын ёзугаар түс-түс кожуун, арбан, сумларже башкылаары-биле чорутканнар. Ынчан үеним негеллезин ёзугаар каттышкан школага өөреп турган сургуулдар чайгы дыштанылгаларының үезинде, түс-түс кожуунларга чайгы үеде организастап турган тур чайлаг школаларын эргелекчилер, аңгы-ук сумунун улуг-даа, бичин-даа кижилерин төөа бижикке калбаа-биле өөредип сорулгаларны салган турган. А хын дээн аныак башкы, аная немей Тыванын Аныктарының Революстут Эвилелиниң кежигүнү Оюн Думбуунун күш-ажылды эге болумы. Таңды кожуунунуң Межегейним ында кноген көгү-шыгы хөлбөлиниңээн хөлөк чаваш Кек-Булунга чайлаг школазының эргелекчизиниден эгелээн. Ынаан аная чурттап чораан Кужурлуг-Булун, Сарыг-Булун, Калбак-Шынаа, Өг Арыгын, Дөн-Телеевнинг, Элегестин, Межегейним кешкүн аатты-рының ажы-төлдеги, а харын-даа улуг кижилерни төөа бижикке өөредип, тоолп Кек-Булун, Элегес, Межегейним нам-дарының хөөгдеп, ТАР-ның Х Улуг хуралының хөөгдеп, ТАР-ны Чырыдыышкын аймазының сумунуң даргаларының доозуг кижилгези-биле эвээш эвес ажылдарны ол кылган. А 1936-1937 чылларның чайгы дыштанылгаларының үезинде эвээш эвес, биче-даа бол, башкылал ажылының дужулгазын көргеш Оюн Думбуу ырда кирген Самагалдайга чайлаг школазын эргелекчилеп (директорлап) башкылаан. Келир үеним башкызының чайгы дыштанылгазының үезинде мындыг кызымак ажылын, оон организакчы ажылынчы чорууп Кызылдың каттышкан школазының директоры, ТАР-ның Чырыдыышкын аймазының талазындан болур-чогуурур-биле үнелээн, даа. Ынчангаш Оюн Думбуунуу 1938 чылда Тес-Хемниг Самагалдай 7 чыл школазының директорунга томуйлаанда ынаа таварылга эвес. Чаа келген директор ук школаны башкы кадалар-биле өөредип, школаның материалдыг баазазын экижидип, ылаңгыя тус-тус эртемнер аайы-биле өөредилге херекселдерни, көргүзүг материалдарын хандырар дээш башкылар коллективинин чангыс аай деткимчезиби-ле чоңга карааккa кеску улуг ажылдарны ол кылыаан.

Оюн Арапчинович Думбуунун ТАР-ның Х Улуг хуралының ажылынга киришкениниң дугайында сактыышкыны бага соонда, Х аңгаа Улуг хурал 1941 чылының июль 22-ге ажыттынар турган. Аная ТАР-ның улус ажыл-агыйының хөөгдеп-дезинин 5 чылын, ТАР-ның чаа Үндезин хоойлуунун бадылаары, Тывага улусту революциянын тиилээнинин 20 чыл оюнга белеткелдер, өске-даа айтырыгларны чугаалажыры көрдүүнгеш. Х Улуг хурал айыткан хүүндеп бир хонук бурунгаар, тодаргайлаарга, 1941 чылдың июнь 22-де кежээкинин 7 шакта Кызылдың (амгы Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейнинин бажыны) ажыттынган. Улуг хуралды ТАРН ТК-ның чингине секретары С. К. Тока ажыткан. ССРЭ-же оор ёзу-биле халдаан гитлержи фашизмге киленин илереп, тыва улус ССРЭ-ниң, акыдукма совет улустун бүрүн талазында дээрзин бүгү чонунун өмүннүнинден Улуг хуралга медерелдеп кылган. Ынчангаш ССРЭ-ниң чазаанга ТАР-ның Х Улуг хуралындан мындыг сестелиг декларацияны хүлээп алган:

«Тыванын арат чону болгунун девлетустур намына, чазаанга баштаын алгаш, фашистиг халдакчыларны түүлунга чедир ылча шаап, тиилээр дээн демисежип турар совет улустун ол демиселинге болгунун амы-тынын халамнанмайн бүгү-ле күжү болган аргалары-биле киржиринге бедеп».

Оюн Думбуу Х Улуг хуралдың хөй-ниити берген болгаш ол-ла чылдың ажыл-херээн дайын үеним-биле байдалыче шилчидип, корумчурумну шыңгыырадым, ылаңгыя арбаннарга, сумуларга, кожуунунуң арат чоннарына «Бүгү чүвени фронтуга!», «Бүгү чүвени Кызыл Шеригге!» деп кыйгырыгны амыдыралга боттандырар дээш ол чүгле суртаалчы эвес, а харын бодунун хуузунда шыгжамырында акша-төгерик дуза-ламчыга киргеннерниң бирээзи ол болган. (Ынчан Оюн Думбуу Кызыл Шеригге белек чырынын кожуун комиссариатынын кежигүнү турган). РайОНО эргелекчилел, кожуунунуң күүсөмнө комитетинин дарга-зыны, оралакчызы турган школа, эмнелге, клубтарның [illegible] дугларын улусчу арга-биле халас тударын эвилелдээр ажылдарының эргелекчиленнин могум-на бирээзи болгаш Бөөт Даг, Кызыл-Чылаа, Чыргаланды, Үстүү-Шынаа сумуларынга школалар тудуун ажылдарга киирер дээш улус ол ажылдарны ажыглаарын ажылдаан. 1945 чылда чаа организастаттынган «Ак-Эрик» колхозка аа школаны тударын, амыстынал шуут негей берген. Школа тудуунга хереглээр тудуг материалдарын, доозбаштарны ол сумунун аразында өөрүп турган. Ынчангаш ук школаның талаан боду салып турган ажылдарга киреннеринин бирээзи база Оюн Думбуу.

— Күш-ажылды ылаңгыямда улуг албан-дужаалга ажылдаан мен. Улуттуг организацияның сумунда йөрүүн кейиаар-ла ооруулар-дыр. Бо-тумуна хаа-ноом-биле ажылдап, [illegible] ийин-даа. Оюн Арапчинович Думбуу чүсенип чугаалаар болган.

— Бодунарның күш-ажылыкырны башкылал ажылындан эгелээн-дир силер. Амгы үеде республиканың улус ажылдамайынын адырларында ажылдап чоруур өөреникчилериндеп элээн каштан ат, фамилияларны адап көрүнерем — деп, оон дилээн бис.

Ол элээн бодангаш, дараазында өөреникчилерни аттарын адаан. Юрий Арапчын — төөгү эртемнериниң доктору, Тываның дылдын болгаш төөгүнүн, литератураның эртем-шинчилел институтунун директору, чурукчу Ян Чолдак, Бабыр-оол Нурзат, Тараачы Ликтан, Федор Дажы —партия болгаш Советтериниг ажыллакчылары, журналист Бопуймаа Дирчин, РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы, Тес-Хемниг Чыргаланды ортумак школазының башкызы Маскыр Адыяа, Юрий Чигжит-оол—юрист.

Бистин чуртувуста кижилерни улус ажыл-агыйының кандыг-даа адырларында ажылдап чоруурундан хамаарылга чокка, ажыл-иижиниг түүледелерин барымдаалаар, материалдыг-даа, моральдыг-даа шаннал-макталга киреп, кымга-даа билдингир.

Оюн Арапчинович Думбуу база хөй-хөй шаннал-макталдыг. Назы-ханы 70 ыракта ашкан-даа болза, хоочун көвүт деп тыва улустун улегеэ чугаазынга бадыткал болуп, Оюн Арапчинович Думбуу Кызыл хоорайның дайынчы болгаш күш-ажылдың хоочуннарының ажыл-чорудулгазынга бо хүннерде ийелеп-дир кижи-дир.

Иван КЕЛИК-СЕНГИ.

ХАРЫЛЗААВЫС КАЛБАРЫП ТУРАР

Тыва Республиканың Культура министерствозу уран чүүлге даштыкы-биле харылзаалар тударының практиктиг хемчеглерин ап турар. Ынчангаш ында даштыкы чурттар-биле уран чүүл болгаш националдар аразының харылзааларының талазы-биле ажылдаар специалист бар боон турары таварылга эвес.

Бурятия, Хакасия, Красноярск край, Ровно-биле моон мурнунда-ла тургустунган культура харылзаалары моон соңгаар-даа хөгжүлдүн алыр. Найыралдың чогаадыкчы харылзаалары, билир-ле болгай бис, янзы-бүрү делгелгелер, кады эрттирип турарывыс фольклор байырлалдары-биле, фестивальдар, конкурстар, литература болгаш уран чүүлдүн хүнери, семинарлар эрттирери, чогаадыкчы ажылдакчыларның арга-дуржулга, культура тургузуунун талазы-биле информациялар солчулгазы-биле болгаш ажылдың оон-даа өске хевирлери-биле илерттинил турар. 1990-1991 чылларда бистин республикага ол талазы-биле элээн хөй ажылдар кылдынган, ол хемчеглерни кол сорулгаларының бирээзи — янзы-бүрү улустарның культуразының онзагай талаларын хандыр билип албышаан, чогаадыкчы харылзааларны быжыглаары. Оларның чамдыызын номчукчуларга сагындырары-биле сактып көрээлинер. Тывага Бурятияның культуразының, уран чүүлүнүн хүнери, а Бурятияга Тываның культуразының хүнери, Сибирьнин национал театрларының фестивалы Кызылга, фольклор фестивалы Найырал деп ат-биле эрткен. Бишкектин хореография училищезинин сургуулдары база биске аалдап чораан. Кызыл хоорайның культура киллизинин Аныяк көрүкчүлер театрының артистери Евпаторияга делегейнин «Чер. Театр. Уруглар» деп бирги фестивалына киржип чорааш келген. А «Аян» ансамбль Алма-Атага болуп эрткен «Азияның үнү» фольклор фестивалынга киришкен. «Кармен», «Санкт-Петербург» деп бөлүктериг, «Миираж», «На-на» шоу-бөлүктерин концерттери Тывага болгулаан. Ол ышкаш фольклор фестивальдары республикага эрткилээн. Республика чергелиг «Хөөмей» фестивалы-биле кады аная тураскаадып эртем-практиктиг конференциларны, семинарларны, дискуссияларны национал уран чогаадылганын хөгжүлдезинин айтырыгларынга хамаарыштыр чорудуп турары ажыктыг, солун-даа.

Республиканы Культура министерствозу эрткен чылын Красноярск крайның культура эргелеи-биле кады ажылдажылга талазы-биле кеңээ чарган. Кады ажылдажылганын хемчеглери көрдүнген план ажылдап кылдынган. Красноярск крайның фольклор коллективи ол өзугаар Кызылга болуп эрткен фольклор фестивалынга киржип чораан. Библиотека ажылынга хамаарыштыр ап көөр чүве болза, онуу сайзырангайжыдар талазы-биле дуржулга солчулгазын ийи тала доктаамал чорудуп турар. Чурт-шиннелел литературазының библиографиязының айтырыгларының семинарын Кызыл хоорайга иниги күш-биле эрттирген. Корайның эртем библиотеказы методиктиг материалдарының экземпляларын республиканың А. Пушкин атты библиотеканың фондузунче чорудуп турар. Янзы-бүрү дуржулга солчулгалары база боон турар дээрзин чугаалаар аная. Оон-биле кады культура ажылының кадрларын белеткээр талазы-биле кады ажылдажылга хемчеглери уламчылавышаан.

Даштыкыда организациялар-биле ам ажыл-херекчи харылзаалар тударының таарымчалыг байдалдары тургустунган. Бисте Моол, Турция, Дания, Финляндия, Польша, Норвегия, Швеция-биле болгаш еске-даа чамдык чурттар-биле харылзаа чедип алдынган. Чижээ, 1991 чылдың август айда бистин чалаанывыс-биле Тывага Турцияның культура министерствозунун төлээзи Стамбул университединин профессору Осман Факри Сеткая чораан. Бистин республиканың тургустунганының 70 чылын демдеглээнинин байырлалынга ол киришпишаан, чоннун Наадым байырлалын көрген. Ол чурт-биле культура харылзаалары, дыл, төөгү, археология, уран чүүл, этнография талазы-биле кады ажылдажылганы, шинчилелдерни эртемденнер киришпиштер чорударын ийи тала чөпшээрежилгелиг хүлээп көрүп турар.

Дания, Швеция, Норвегия-биле уран чүүл харылзаалары быжыгар. Кыдат-биле чогаадыкчы кады ажылдажылга база тургустунган. «Тыва» ансамбльдин чогаадыкчы амыдыралын, оруктарын, оюн көргүзүглерин кана көргүзүп чораанын билир болгай бис. Найырал ниитилелдерининг эвилелинин шугуму-биле ол Норвегияга, Швецияга фольклор фестивальдарынга киришкен.

Республиканың Культура министерствозу Моолдуң культура болгаш уран чүүл организациязары, албан черлери-биле база харылзаалыг, кады ажылдап турар. Көрүкчүлер ол дугайын кончут эки билир. Сөөлгү ийи чылда Завхан аймактың культуразының хүннери биске эрткен, ырының болгаш танцының күрүне «Саян» ансамбли ол аймакка оюн-көргүзүглерлиг аалдап чораан. Фольклор байырлалдары чанчыл өзугаар эртип турар. Шак ындыг байырлал 1990 чылда Тываның девискээринге, а оон дараазында чылын — Убса-Нур аймактың девискээринге болган. «Тыва» ансамбль Улан-Батор хоорайга улусчу уран чүүл фестивалынга киржип чораан. Чүгле ол-даа эвес, кадвлар белеткелиниң талазы-биле кады кылдынып турар чүүлдер база бар. Чижээ, Кызылдың уран чүүл училищезинде беш моол сургуул өөренип турар. Культура болгаш уран чүүл өөредилге черлерининг студентилериниң ассоциациязы-биле харылзаа чедип алдынган.

Бо чылын Убса-Нур аймак-биле харылзааның керээзин чаңдынган. Музей фондуларындан, ургларның уран чогаадылгазының делгелгелерин, культура хүннерин, уран чүүлдүн фестивальдарын, концерттерин организастаар ажылдар уламчылаар.

Национал культураны улам хөгжүдүп, чоннуң уран талантызынга камныг болуру, оны үнелеп билири — чугула чүүл. Хөгжүм уран чүүлүнүң эгээртиннес байлаан камгалап арттырар дээш, Кызылдың уран чүүл училищезинде национал хөгжүм талазы-биле салбырны ажыктан болгаш национал «Хөөмей» деп төптү тургускан. Оон-биле кады республикада чурттап турар еске-даа улустарның база-ла шак ындыг культура төптерин тугузарының айтырының кичээнгейге ап турар бис. Чижээ, бурят культураның төвү тугустунган болгай. Ам Енисей казактары-биле кады ажылдаарының планын тургузуп тур бис.

Надежда ГЕРМАН.
Тыва Республиканың Культура министерствозунуң даштыкы-биле культура харылзааларының кол специализи.

Республиканың культура амыдыралы

Кым тиилээр эвес

КОНКУРС ЧАРЛАТТЫНГАН

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң 50 чыл оюнга уткуштур эн-не тывызык, эн-не каттырынчыг, эн-не хөктүг, эн-не чаптанчыг, эн-не мерген чечен чугаа дээш мөөрейни чарладывыс. Оон тиилекчилеринге дараазында шаннаддарны тыпсыр:

Бирги шаннал (чангыс) — 1000 рубль
Ийги шаннал (чангыс) — 700 рубль
Үшкү шаннал (ийи) — 500-500 рубль.
Мактал шаннаддар: «Улуг-Хем» сеткүүлүнүн 1992 чылда үнген бүгү түүлери, «Шын», «Тываның аныяктары», «Эне сөзү» солуннарының 1993 чылда чагыдылгазын шаннаткаларга халас чорудуп бээри.

Бо мөөрей өске бүгү мөөрейлерге дөмей эвес, оон шаннаалы бүгү киржикчилерниң (авторларның) холундан кирер, анаа тиилекчи чүгле бодунун арыг салым-чанаы-биле шылгарап үнер. Таладугай, эш-өөр тыртыжар чорукту болдурбазы-биле авторлар кымга-даа билдиримес шола адын салыр. Кажан тиилекчилер илереп үнүп келгенде, ынчан шола ат салган чогаалдың автору кымыл деп солунга чарлаптарга, оон өзи үк чогаалдың хол-биле бижээн боттуг хоолгазын жюриге чорудуп берген болгай.

Мөөрейнин тиилекчилерин өледелирде, хөй-хөй номчукчуларның санал-онаалын барымдаалаары-биле эки деп көрдүнген кол-кол чогаалдарны «Шын», «Тываның аныяктары», «Эне сөзү» солуннарга келген дээрези-биле удур парлаар.

Шаннаалга кирген болгаш мактаттырган чогаалдарны «Улуг-Хем» сеткүүлүнүн 1993 чылда үндүрүлгелеринге парлаар.

Мөөрейнин түнелин Тываның Чогаалчылар эвилелиниң 50 чыл оюнга уткуштур бо чылдың ноябрь айда солуп, сеткүүлге чарлаш, шаннаалдарны тыпсыр.

Чечен чугааның хемчээли машинага парлаан 3-4 арыннан эртпес, ийи хоолгалыг, биз арыга 28-30 одуруглуг кылдыр, ийи интервалга парлаар.

1 чогаал чорутқан болза, 30 рубль, 2 чогаал болза — 60 рубльди сеткүүлүн агар саныже шаннаттырыр. Кызыл хоорай, Тывасоцбанк р/с № 700489), оон квитанциязын чогаалга кошкаш, дараазында адресче чорудар: 667000, Кызыл. Кочетов кудумчузу, 4, «Улуг-Хем» сеткүүлүнүн редакциязы. (Шилчилге дугайында квитанция чок болза, үк чогаалды номчувас. Квитанциянын дугаарын авторнун демдеглеп алыры чугула, ол дугаар авторнун шола ады-биле редакцияга бүрүткеттинер).

Чогаалдарны хүлээп алырының эн сөөлгү хүннүүзү — октябрь 15.

Мөөрейнин бүгү киржикчилерине чогаадыкчы чедишкинин күзедивис.

Тываның Чогаалчылар эвилели, «Улуг-Хем» сеткүүлүнүн редакциязы, «Шын», «Тываның аныяктары», «Эне сөзү» солуннарының редакциялары.

СОНУУРГАДЫВЫС

Бай-Тайга районнун культура ажылдакчылары Хандагайты суурга болгаш районнун өске-даа суурларына концерттиг чораан барганнар. Аалчыларның оюн-көргүзүү солун болган. Оны эгелээрде, Бай-Тайганың база Өвүрүнүн дугайында шулуктерин номчааны эки, сеткил-сагышты саара тудуп кээр чорду.

Бот-тывыгыр композиторлар Борис Чамбыттың «Бора-Шайым», Сергей Бадыраанның «Ынакшылым» болгаш оон-даа өске ырыларны таалаңчыг кылдыр баян үделгезин-биле күүседкен солуг болган деп үнелединис. Оон-биле кады шинилерлен үзүндүлерин көргүскеннин, баштак чугаалаарны, көргүзүглерни көрүкчүлер сонуургаан. Чүгле харын концерттин сөөлүнде Хемчик аттыг ыры-хөгжүм ансамблинин аныяктарының күүседкен ырыларының сеткил чүү деп турарын бо кижи черле билип ап шыдавас боор чорду ийин, сезүн, утказын дыңнакчыларга чиге чедирери болгай, таалаңчыг аялга-биле үдеп турган аан. Телевизордан көрүп олурарга, чамдык ансамбльлер хөгжүмүн кончут таптыг гитара үнүн хөлүн эрттир улгаттырып алырга, ындыг боордур. Ындыг байдалды чечеде өске-даа ансамбльдерге, белүктерге хамаарыштыр чугаалап болур. Чүү-даа чүве өйлүг, кол-ла чүве — ырының өйлеп алган, ырының сесдомаан билдингир, тода кылдыр ырлажып турар боор-дур. Ырының сөзү дыңналбас боорга, көрүкчүлер черле таарзынмас боор чүве чораан, анаа-ла улут дааш-шимээнинг музыкаының хөрээ чүл, ырының сөзүн чидиг базыптав-дыр. Чедип билбейн турарым ындыг бе «рок белүк» деп каан концерт кээгге, «холо» апарган мен кижи база кеззээ, чүрек чагдатпас апаар чорду ийин. Кымны-даа бактаар, чемелеер дриедим, уран чүүлге ынаг аныяктарга аная чагыым саналым-даа боор ыйнаан чеде ыччаш ырыны кончут чараш кылдыр күүседири күзенчиг.

А бай-тайгажыларның концертин сонуургал-биле көрдүвүс, эр-хейлер, чогаадыкчы чедишкиннерни күзеп артывыс.

Көшкен-оол КАРА-МОНГУШ.
Өвүр район.

АЖЫЛДААР ЧЕРЛЕРНИ АЛГАН

Барын-Хемчиктин чурттакчы чоннуң ажылга тургузар төвү хостуг (вакансия) болгаш ажылдаар черлернин ярмаказын чоокта чаа эрттирген. Орта районнуң чер-чер Советтеринин күүскомнарының даргалары, будуруулгелерин удурткакчылары, профэвилел, херээженнер, аныяктар организацияларының төлээлекчилери, чурттакчы чоннуң ажыл чоктарының чамдыктары олурушкан.

Хостуг болгаш ажылдаар черлер ярмаказын ажыдыр тура, районнуң чурттакчы чоннуң ажылга тургузар төвүнүн төлээзи чүве чугаалааш, бо хемчегнин сорулгазы болза, ажыл чок кижилерге ажыл бээринге дузалажыры, олаанын социал камгалалын хандырары дээрзин айыткан. Ярмарканың үезинде районнуң ажылчын холлар хереглеп турар будуруулгелерниң удурткакчылары ажыл дилеп турар кижилер-биле ужуражып чугаалажыр аргалыг болган.

Бо чылдың апрель 1-ниң медээзин өзугаар алырга, чурттакчы чоннуң ажылга тургузар төптүн данзыында 241 ажыл чок кижи бүрүткеткен. Оларның иштинде 98 ажылчын, 80 албан-хаакчы, 20 хөй урутлаалыг иедер бар. Ажыл чоктарының аразында дөмдү болгаш ортумак түскай эрттирлиг кижилер аазап алыр. Бо чылдың эрткен үш айында чамдык будуруулгелерниң өзе организастааны база дүшкен-биле 98 кижи кызырылгаа таварышкан. Моон үржүү-биле ажыл чок кижилерниң саны көвүдеп орар.

Ол-ла үеним дургузунда чурттакчы чоннуң ажылга тургузар төп улетпүрге 40 кижини, тудугга — 30, улус ажыл-агыйының өске адырларынга — 24 кижини ажылга тургускан.

Оон-биле чергелештир төп чорудуп турар ажылының чугаазын барымдаалап көрсүш ажыл чок арткан кижилерниң амыдыралының байдалын бүгү талалыг өөренип көрүп деткимче, дуза чедирериниң үеделеринин ап келген. Ажыл чок хөмөтөлөөга чаа мергежил сеткил алырын саналдап, оны чедип алырынга деткимчеге көргүзүп турар. Районда он сес будуруулге кадрларны янзы-бүрү мергежилге өөредип эгелээн. Кызыл-Мажалыктын бот-оруулга-чарылгалыг тудуг участогу 35 тудугжуну өөредип турар. Каңдаларын мергежилин бедидеп, эде белеткээри чугула айтырыгын бирээзи кылдыр төп санап келген. Оон аныында олан районга боттарынга таарыжыр ажылдытып ап болурунун аргалары тургустунган.

Ярмарканың үезинде 39 кижи ажылдаар черлерни тып алган. Ажылдаар күзелдиг кижилерге шуптузунга ажыл берип шыдаваан бис. Ындыгдаа болза, бистин баштай эрттирген хемчээнис элээн эки түнелдиг болган деп санап турар бис.

Районнуң ярмарказынга келгеннер боттарының ажыктыг саналдарын, сүмелерин бергеннер. Ылангыя мындыг ярмарканы доктаамал ажылдарын, ажыл чок кижилерни чаа мергежилге өөредиринин, будуруулгелерниң удурткучулары ажыл чоктарны ажылга хаара тударын чугулалап айытканнар.

Ярмарка чурттакчы чоннуң ажылга тургузар төптүн моон соңгаар канчаар ажылдаза могуурунун оруктарын тодаргай айтып берген, ынчангаш чоннуң саналдарын, сүмелерин барымдаалап ажылдаары ажыктыг болгу дег.

Станислав ИЛЬЕНКОВ.
Барын-Хемчик районнуң чурттакчы чоннуң ажылга тургузар төвүнүн директору.

ХАРНЫ ЭЖИП, ТАНДЫ АЖЫП...

Чээрби чылдарның эгезинде бир кыжын Тандынын девискээринге улуг хар чаган. Онгажаның, Хову-Аксының аратары мал-маганын аш-чуттан камгалаар дээш Танды-Уланын өвүр чарыынче көжүп ашкан чүве-дир. Ол черге хар ынчан чуга дүшкен. Элгес, Ары-Өнгеш хемнерни өөр чокташ, тайганы ажылгаш, Өвүр-Өнгеш хемни куду баткаш, Овукку-Шынаа биле Устүү-Шынаа аразында эки одарларлыг черге доктаап, кышты шыдажып эртип, малын улуг чидириг чокка хүр кыш ажырып алган.

Танды-Уланы ажарыг кончуг берге болган дээ. Харның кылыны дээрге кижи-даа, мал-даа кылаштаар арга чок. Эр кижилер, чүрек, балды, хирээ-биле чепсегленгеш, харны эжип, орук үндүрүп, ушкан ыыштарны одура хирээлеп, чайладып, көшкен аратарны баштап чорааннар. Оларның соонда аъттарны, шарыларны дээш, бода малды сүрүптеөге, уруг-дарыг эдертке, шээр мал сүрген херээженнерге, элээди уругларга, улуг назыыг кижилерге орук ажыттына бээр болган.

Мени ынчан мырынай бичии ынай деп улус чугаалаар. Аът кыынга олурткаш, эзерден түттүндүрүп каарга, аът бичин-ле таярга азы бүдүрүүрге, дораан-на харже шымыдыр кээп дүжер, чүгле ийи буттары көстүп, тепкилеп чыдар дээр чүве.

Ол кыжын Танды-Уланың өвүр чарыынга кыштаан оюнаның түдүп каан кажаалары чоокка чедип-ле ажыглап турганнар деп 78 харлыг Норбу Шалык сактып чугаалап олурар.

Шаандагы тывалар малы дээнде черний ыраан-даа ырак дивес, кадыг-бергени-даа берге дивес чорааннар-дыр. Ам өгбелериниң чурттап, малмаган азырап чораан черлерин кагган-дыр бис. Дөргүн-Арыг, Көвүрүг-Аксы, Чазы, Кара-Булун, Доора-Хадын, Хөлчүк, Арыг-Кудуруу дээн ышкаш черлерге аалдар хонмастаан-дыр. Кода-хоорай ноогунче дывыржып, одар-белчиирлиг ырак черлерже кешпестээн. Ол черлерни арат ажыл-агыйлары эзлеп болур деп идеген олурар-дыр мен.

Оюн ТОВУУ.

ҮШ ЧИҢГИНЕНИҢ СЕКРЕТАРЫНЫҢ ДЕМДЕГЛЕЛДЕРИ

(Уланчызы. Эгези № 77 «Шында»).

Кремльге бисти Брежневтин дежурный секретары уткып алгаш, Константин Устиновичини дораан-на киринер деп чалады. Беш хире минута болгаш мени база киирипкен.

Брежнев турып келгеш, чазык хулумзурээш: «Че. экии, экии. Олур» дей-дир. Таптыгла ол үеде дөрт телефон кыңгыпады. М. А. Суслов долган келген болду.

Ыя ол хос үени ажыглап алгаш, Чингине секретарының кабинедин долгандыр көрүп сонуургалым. Ханаларда Карл Маркс биле Владимир Ильич Ленинниң портреттери. Киреп кириктин солагай талазында бичиг стол кыында сугдуг графин, янзы-бүрү минералдыг сугларлыг элээн каш шилдер тур. Брежневтин олурар черинин солагай талазында база бир столчугаш бар, ында солуннар чытты: «Правдадан» эгелээш «Советский спорт» солунга чедир. Ажыдып каан «Огонек» сеткүүл.

Кайгаңын оргаш, Брежневтин сестерин дыңнавайн бар аскан болдум:

— Захаровка мендеп үү хевек болган ирги?

Шуут-ла бодум билбейн:

— Леонид Ильич, силерден менээ үү-даа херек чок — дей каапкан болдум.

Брежнев мээн анкетамны көрүп ора, ол-ла баштак аянбиле уламчылады:

— Чингине секретарь болуксай бердин бе?

— Ол үнер боор, Леонид Ильич, кажан-даа хоржок.

— Шын-дыр харын. Бевге ажыл-дыр ийин. Кылыр, сагыш човаар чүве хөй, төлевиин эвээш. Чаа костюм салып алырынга четпес.

Черненко улаштырды:

— Академиктер силерден ийи-үш катап хөйну ап турар, Леонид Ильич.

— Алыныар харын, ачы-хавыязы бар болганда. Академиктер дээн херээ үү боор — деп, ооу харылады.

Сөөлүнде, оон секретары апаргаш, Чингине секретарының айда шалыны 800 рубль деп билип алган мен. ТК-ниң өске секретарларының шалыны база ол хире. Политбюро көжигүүнү-даа, ындыг эвес-даа болза. Ынчыг турум 1985 чылга, М. С. Горбачев Чингинеге сонгуткуже чедир турган чүве. Секретарьларга ангы-ангы шалын доктааткан — Политбюро кежигүннери 1200-тү, аная кандидаттар 1100-тү, анаа секретарьлар 1 мүнү алыр апарган. Ылгал шоолуг эвес-даа ышкаш сагындырар, ынчалза-даа кижи бүрүзү бодунун хире-шаан билген турарынга четчир хире. Арай янгинчиг чаа үүл деп көрген мен. Черле ынчаш партиягы күүнде ажылдакчыларынга ышкаш ындыг ылгалдарны хөрээ бар деп бе...

Мээн анкетамны таныжып көргеш, Брежнев баштак чокка мөчүн деп чугаалады:

— Че, мындыг-дыр, удурлашмас болзуна, мээн секретарым болуп ажылда. Үүгле сактып ал — бетик албан-дужаал эвесте. Хаалга аксында орар кижини көрүп, Чингине секретарь дугайын чугаалаадар. Ынчангаш бүгү улус-биле биче, сеткилдиг бол. Амыдыралын база ындыг болуп, кандыг-даа ресторанда түрбазын артык, ямдыг чүве түрбазын. Өөр көрүүме, улуурааа. Үүгле кадай мурнунга көөрөттүнүп болгай.

Ам база, харалаая, аксым тыртып шыдавайн барган болдум:

— Чүү дээринер ол, Леонид Ильич, кадай мурнунга ынчап кайын болур боор. Бо шагда ол бүтүүн херек-тир.

Брежнев баштакка ушкажы каапты:

— Шын-на чугаалаың. Кадайларывыска кедергей-ле улуг эрге-чагырга берип каан бис. Оларын ам бистин мойнувуста олурупкан, туралаанын кылыпла турлар ышкажыл.

Бичин ыйдыг «сула» чугаа соонда Брежнев менээ элээн каш сүмелерни катты.

Томүйлаашкын соонда бир неделя хире деми секретарьларын кайы-бирээзи-биле кады ажылдап, оларның дагдынылгазынга турдум. Чингине секретарь ажылымны эки билип алдын дээш дузалап турган чүве. Дачазындан ары Завидовода ажылдаар өөренген долган келгеш, менден янзы-бүрү үүрмек айтырыглар-даа салыр: чижээ, Кол штабтың начальниги кым-кым дээр ийик, ТК-ның ол секретары кандыг айтырыглар харылап турарыл, дүг ол обкомнун секретары кымыл дээн ышкаш.

Брежнев дугайында хөй биижээн, колдуунда багай үүлдер. Маргышпайн тур мен, үүгле бодум хуумда билгенимни чугаалаайн. Ол чазык, эки сеткилдиг, сагыш човангыр кижи чораан. Баштак чугаага ынак, тывыгыр чорукту үнелээр, хөлүн эрттир турамык эвес, дидим улусту хүндүлээр. Үүрмек четпестерни көөбээннеп эрттириптер. Кижи бодунга бүзүрелдиг болзун дээш кызар, берге үеде деткир. Амыдыралым иштинде эвээш эвес бедик удуртукчуларны көрген болгаш, ындыг шынарлар кижи-ле бүрүзүнде турган деп чугаалап шыдавас мен.

Баштайгы айларда ийи кабинетке нелдирзинге ажылдап турдум. Эрги шөлге болгаш Кремльге. Эрги шөлге кабиннинге оон чанчыгып калганы аажок хире, ынчалза-даа амыдыралының сөөлгү чылдарында ол үүгле Кремльге ажылдап артып калган.

Ю. ЗАХАРОВ.
(Уланчылыг).

БӨМБҮРЗЕКТИҢ судалы

ВАРШАВА. «Политиктиг партияларның санының талазы-биле бодунун чурту делегейде мурнуку одуурлаының бирээзин эзлеп турарынга Польшаның чурттакчылары чоргаарланып деп, тус черниң ыдалгазы бижээн. Инвалидтер болгаш пенсионерлер «идегей» деп бодун адаан политиктиг организацияны чаа бурутқаан. Ынчангаш ол организация чуртта политиктиг 133 дугаар партия болуп турар. «Штандарт» солунун бижээнин ёзугаар алырга, политиктиг деөт организацияларны бурутқаанден соң беш неделя ажыг уе эрткен. Оларның бирээзи «Польшаның аштаан башкыларының партиязы» деп адаан.

НЬЮ-ЙОРК. Шотландияның Локерби хоорайының кырынга «Пан америкэн» ужар үүл компаниязының самоледу 1988 чылда чазыгган түнелинде 270 пассажирлер өлген турган. Ук самолётту Сириянын өлүрүкчүлери буза тевискен деп санап турар. Американуң Каттышкан Штаттарының Төп разведка эргелелинин 4 агентилери 270 пассажирлерниң санынга киргеп. АКШ-та «Тайм» солунунуң бижээнин ёзугаар алырга, Сириянын шпионнары ол дөрт америк агентилерни уурлаар соңгалыг болган.

ДЕЛИ. Афган моджахедтерниң кол он бөлүглежиишкиннериниң удурткучулары эрге-чагырганы холга алыр талазы-биле чугула дуржулганы чедип алганын Пакистанның солуннары бижээн. Афганистанның президентизи турган Наджибулла баштаан Кабулдуң ёзу-чурумун ол бөлүглежиишкиннер эвилели солуп, нуртка бүгү эрге-чагырганы холга алыр соңулгалыг болуп турар. Ол дугайында Пакистанның даштыкы херектер министерствозунуң тускай талээлекчизи паралга конференциязынга чугаалаан деп, Индияның ПТИ информация агентилели дыңнаткан. Пакистанның премьер-министри Миан Наваз Шарифтин даргалаанызыбиле Афганистанның дээрбечилер (моджахедтер) удурткучуларының туралы Пешавар хоорайга болуп эткен. Афганистанның түр назаанын составынга бөлүглежиишкин бүрүзү бодунун төлээлекчизин томүйлаан.

ВАШИНГТОН. Техас штатта миллиард өнчү-хөреңгилиг хөреңгитен Росс Перо деп кижи Американың Каттышкан Штаттарының президентизинин албан-дужаалынга болуунун кандидатуразын депшиткен. Чонга сурагжып, ат алдаржаанының талазы-биле ол кандидат дүмтта үшкү черни эзлеп турар. «Ньюсуик» солун Техас штаттың соңгукчуларының санал-онаалдарын айтырып көрген. Санал-онаалдар алышкынының кириштеннериниң 42 хувзу АКШ-ның амыг президентиги Дж. Бушту америк президентинин албан-дужаалынга база катап соңгуур дээш бадылаар бис деп медеглээн. Санал-онаалдар алышкынынга киришкен соңгукчуларының 27 хувзу Арканзас штаттың губернатору Уильям Клинтонуун кандидатуразын деткээн. Ынчаарга ол губернаторнун кандидатуразын чурттун демократтыг партиязынган депшиткен турган. Росс Переонун кандидатуразын санал-онаал алышкынынга киришкеннерниң 20 хувзу деткээн.

ПЕКИН. Россияның «Псков» деп чүк суднозу Гонконгтун далай өөрээлинге чоокшулап чеде берген турган. Оон кырынга өөт эткен четверг хүнүнде чыптыгын үнген. Корабльдин машина өрээлинге частыышкын болган түнелинде өөт кыпкан. Өөт оду саазын чулуурген судноның кырынга дораан-на нептерээн болгаш хөй чүүлдерни узуткаан. Өөртү өөрде 54 шак эткенде ам өөгүрген. Судноның экипаж кежигүннерининг иштинден кым-даа сааг-онаалакка таварышпаанын Синьхуа агентилел дыңнаткан.

ВАШИНГТОН. Космонавтыдаа башкаран космос корабли 2000 чылга чедир октаргай делгеминче салып үндүрүрин Кыдат Улус Республика планнап турар. Космос кораблинин баштайгы ужудушкунун черген автоматтыг арга-биле башкаран, а оон соңгуде ужудушкуннарны кыдат космонавтылар башкарып эгелээр.

ЛОНДОН. Рейтер агентилелинин корреспондентизинин дамчыткынын ёзугаар алырга, эткен чылын дүшкен Совет Эвилелиниң республикаларынга 1 миллиард 25 миллион доллар, туриг чаалыгы тыпсыры Саудт Аравия шиитпилээн. Ол чаалыгны эзлеп эвес кезии Ортаакы Азияның мусульман республикаларынга баар дээрзин Саудт Аравияның даштыкы херектер министерствозу дыңнаткан.

НЬЮ-ЙОРК. Кара далай флодунун дугайында айтырыгга хамаарыштыр Россия Федерациязының даштыкы херектер министри Андрей Козыревтин тускай бижиин Каттышкан Нациялар Организациязының штаб-квартиразынга албанның документизи кылдыр парлап чарлаан. Ук бижикти Россия Федерациязының даштыкы херектер министри моол мурнунда КНО-ның чингине секретары Бутрос Галинин адынга чорутқан.

Кара далай флодунун дугайында айтырыгга хамаарыштыр тускай бижикти Украинаның даштыкы херектер министри Каттышкан Нациялар Организациязының чингине секретарының адынга база чорутқан турган. 1992 чылдың апрель 9-та Украинаның даштыкы херектер министрини чорутқан ол чагаазын Россия Федерациязының даштыкы херектер министри эзлеп шугумчулеп бижээн болгаш «Кара далай флодунга хамаарыштыр байдалды шын эвес айыткан» деп демдеглээн.

Россияның бедик албан-дужаалдыг кижилери болгаш массалыг информация чепсектери сөөлгү үеде Украинаның иштики херектерине холгаарлаашкынны кылып эгелээн деп, Украинаның даштыкы херектер министри Анатолий Зленко Каттышкан Нациялар Организациязының чингине секретарынын адынга чорутқан чагаазында бижээн. Ындыг бурулаашкынга харыы кылдыр Россияның даштыкы херектер министри А. Козырев ынча деп бижээн: «А. Зленконун айыткан үүлдери чувенин чогум шынынга дүүшпейн турар. Кара далай флодунун дугайында айтырыгны хандыр өөренип көргеш, чугаалажыышкыннарны аргазы-биле шиитпирлээри дээш Россия туржун турар».

Кара далай флодунун дугайында чугаалажыышкыннарны эгелээр дугайында Россияның болгаш Украинаның президентилери Борис Ельцин биле Леонид Кравчук дугурушкан. Украинаның президентизинин бо чылдың апрель 5-те, Россия президентизинин апрель 7-де чарлыктарының күштүг чорууп болгаш күүселдезин ара соксаткан. Чугаалажыышкыннар чогуур түнелдерни бээр дээрзин идеген турарын Россияның даштыкы херектер министри илергейлээн.

ДЕЛИ. Афганистанның президентизи турган Наджибулла Индияның чазаа-биле дипломаттыг аргаларны ажыглап турган, дугуржулганы чедип алган. Бодунун чуртунун найысылалы Кабул хоорайдан ол чорутқаш, удаваа Индияның найысылалы Дели хоорайга баар деп турар. Наджибулланың ег-бүлезиниң кежигүннери амгы үеде Индияның разаанын хайгааралы болгаш камгалалы-биле Делиде турушкан.

БУХАРЕСТ. Днестрния районнарынга тайбынчыдылга дугайында дугуржулганы Молдованың, Румынияның, Украинаның болгаш Россияның даштыкы херектер министерлериниң чөвүдел хуралынын үезинде чедип алган турган. Ынчаарга Днестрния районунга дайын месиллежиишкиннерин соксадыр дугайында дугуржулганы үеэни-биле холбаштыр сеткил дуурээшкинин Румынияның даштыкы херектер министерствозу илергейлээн.

ВАШИНГТОН. Американың Каттышкан Штаттарынга эткен чылын 2 миллион 600 мүн ажыг кем-черек үүлгедиишкиннерге болган. 1990 чылдагы-биле деңнээргге, АКШ-ка кем-черек үүлгедиишкиннери 1991 чылда 8 хуу хөй болган.

(РосИТА — СЧТА).

Театр болгаш салым-чол

ХОМУДАВАҢАР

Эскертинмээн артистер дугайында боданыышкын

Бир-ле ажылдаар хүн, өрээлче шевергин кеттинген, хүлүмзүргей шырайлыг аныяк херээжен кижи кирип келди. Редакцияга чагаа эккелген, азы бир-ле чүвеге хомудаан сеткилин илередип келген чадавас боор деп иштимде бодап ордум. Чугаа аразында артист Куулар Сапык-оолдун кады төрээн угбазының уруу дээрзин билип алдым. Республиканын Башкылар билии бедидер институдунун ажылдакчызы Сайлыкмаа Бүдүп, шынап-ла, хомудалын илередип, оон даайы хоочун артист удавас 60 харлаар, ынчалза-даа бөгүнге чедир кандыг-даа атсып албаан. Ол кижини театр коллективи эскербейн, деткимче көргүспейн келген дээрзин ханы хомудал-биле илеретти. Ол дүвүрел мени республиканын В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрынче баарынче албадапкан чүве.

Тыванын Театр ажылдакчыларының эвилелинин баштаварининн харыысалгалыг секретары Дадар Архиповна Монгуш мээн чүге келгенимни билип алгаш, мынчаар харылады:

— Куулар Сапык-оол профессионал шин артизи. Бодунун амыдыралын театр-биле холбаан хоочун артистернин бирээзи. Ол чүс ажыг шинге янзы-бүрү овур-хевирлерни түргүскан. Оон талантызын чогуур үезинде кады ажылдап турар эш-өөрү, театрның удуртукчулары эскербейн, деткивейн барган. Амгы үе-биле алырга, оларның назы-хары улгаткан. Ол боду-ла хүндүлүг аттан ойталаан кижи. Хомуданчыг-дыр, ынчалза-даа бо ыска үе иштинде чүү канчаптар бис. Бо ажыл оон коллективинден кончуг хамааржыр.

Театрның ортумак салгалының төлөзүнүн чугаазы ындыг. Оон соонда театрның режиссёру Тыва Республиканың алдарлыг артизи Ирина Лопсан-биле база ужураштым.

— Бүгү назынының иштинде театрга ажылдап келген хоочун артистернин бирээзи Куулар Сапык-оол дээрзин билир бис. Ол классиктиг, даштыкы болгаш амгы үеним шинилерине ойнап келген. Уран талантызы бар. Бөгүнге чедир аңаа республиканың алдарлыг артизи деп хүндүлүг атты тыывыскаанынга хомудаар-дыр бис. Талантызы чечектелип турар чалыы үезинде эскерип, өнүн деткимчени көргүскен болза, эки-ле турган. Кижилерни өй-шаанда деткивес, ындыг-ындыг чылдагааннардан атказар октаптар таварылгалар биске турган болдур ийин. Оон эжи Дадар Намчыл база куруг калган кижи. Бис ортумак салгалдың артистери эш-өөрүүстү эскерип, колдуун алдарлыг аттарга чедирген бис.

Оларның сүмези-биле ол артистернин чангыс курсчузу, хөй чылда кады ажылдап келген, театрның кол режиссёрү, директору-даа болуп ажылдап чораан, РСФСР-ниң бөлгаш Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Сиин-оол Лакпаевич Оюн-биле ужуражы бергеш. Куулар Сапык-оол биле Дадар Намчал бо үеге чедир ажылдааш, хүндүлүг аттарга чедир ажылдап шыдавайн барганы ол бе, ам удавас алдан харлаар улус-тур дээрзин чугааладым. Ол менээ элээн-не хөй тайылбыр кылды. Аллан харлап турар үезинде оларга хүндүлүг аттардан тывыскан болза эки-ле чүве дийин. Театр ажылдакчыларының эвилели болгаш хөгжүм шин театрының коллективи канчап турар ирги деп кагды.

Мен ол ийи артистин хуюда хөрээн көрүп оргаш, кончуг солуун үүлүг база тып алдым. Сапык-оол биле Дадар Байтайга районнуң Тээли суурга 1932 чылдың май 10-да арат өг-бүлелерге төрүттүнген. Шынап-ла, чангыс суурга, чангыс чылда, чангыс ада, чангыс хүнде, а шагы та кандыг чүве, ада-иезин-ле билир боор, төрүттүнген эжишкилер 1950 чылда Ленинградтың күрүнеинин А. Н. Островский аттыг театр институдунун шин артизи факультелин дооскаш, 1955 чылдан эгелеп Тыванын хөгжүм-шин театрының артистери апарган. Кайызы-даа «Күш-ажылдың хоочуну» деп медальдыг. Ынчангаш оларның бирээзи-биле толаргай танышарывыска, өскези база көстүп келир.

Сапык-оол деп чогум кымыл? Оон өскен чери Байтайганың Көп-Сөөк, адазы Шыырап шаанда кожуунуң шефиг комиссары, авазы суурнуң хөй-ниитичи идепкейжи Культура бажыңы. Залда хос олуттар чок. Ленинград хоорайга театр институдун дооскан аныяк артистернин концерти болган. Аңаа Сапык-оол, Мортай-оол, Намчыл, Монгалбии, Сиин-оол болгаш өскелернин-даа молдав улустун «Молдавяска-варшавянка» деп ырызын, В. Маяковскийнин «Совет паспорт дугайында» шүлүүн Сиин-оол Оюнуун тергинин номчаанын болгаш өске-даа оюн-тогласын кедергей-ле сонуургап көрген бис. Доозун келгеш-ле республиканың ажыл-ишчилери-биле ужуражып, таныжып, уран талантызын бараалгадып чораан артистерни көргеш, оларны дезеп салгаар, артист болурун күзээн өөренирчилерни-даа, аныяк өскени-даа ынчан көрген мен. Оон бээр 37 чыл эрткен. Ынчангы артистернин чамдыктары бистен «ырап» чоруй-даа барган болза, хөй кезин ам-даа ажылдавышаан.

Хоочун артист Куулар Сапык-оолдун амгы үеде амыдыралы базып солуун кижи болуп турар. Оон кыстары — Саглаана биле Дан-Хаяа амгы үеним чараш салгалы болуп өскүп келгеннер. Саглаанызы Тыва Республиканың Саян аттыг Күрүне ансамблинде балет артизи болуп ажылдап турар, а Дан-Хаяазы аныяк башкы, оон бичии оглу Идегел. Кырган-ачазының келир үеде чырыткызы, улуг идегелин. К. Сапык-оолдун чогаалында маадырларының аттары безин кызы-биле, оон бичии оглунуң аттары-биле холбашканы солуун. Оон амыдыралы уран үүл-биле, а уран үүл артистин хуу амыдыралы-биле сырый холбажы бергени бо.

Артист кижинин амыдыралы берге, бүгү чурттаалга гастрольга, орукка, дугуйлар кырынга-ла эртип чоруур. Ол бергелерге алыспайн, ажы-төлүн төлептиг, амыдыралга чүткүлдүг, солуун кижилер кылдыр өстүрүп алган. Амгы үеде Саглаанызы бо бүгүнүн көскү чижээ болуп турар.

Артист Куулар Сапык-оолдун чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында хамаарыштыр чамдык кижилерниң ында көскүлен салым-чаян чырыыан боор дээр хөөнирилгеге таарынмас болдум. Чүге дээрге Сапык-оол шинге ойнар дээди эртемниг, 30-40 чыл ажыг үе дуруузунда мергежилин бедидип келген. Ол хөй-хөй шиилерге ойнап, ботботтарынга дөмейлешпес овур-хевирлерни түргүзүп шыдаан. Оон ойнаан шиилерин салаа базып санаары берге. Ынчаза-даа ол делегей чергелиг Г. Лорканың «Ханныг куда», В. Шекспирниң «Ромео болгаш Джульетта», Н. Островскийниң «Чанныг», «Малиновкага болган куда», «Хайыраканныг өзен», Тыванын шиилериндеи «Хайыраан бот», «Дөңгүр-оол», «Кызыл үер», «Самбажык», Ч. Айтматовтун болгаш өске-даа он-он шиилерге ойнаан. Оон ыдай улустун ыяап-ла улуг рольдарга ойнаан кижи сурагжыыр дээр хөөнү база шын эвес хире. Болуушкуннарга киришкеш, бир овур-хевирни өскелерден чеднишкинниг ойнаптар болза, ону көрүкчүлер доваан эскерип каар. Н. Погодиннин «Боолуг кижи», М. Шатровтун «Революцияның ады-биле» деп шиилеринге Олег Намдараа улуг Ленинниң овур-хевирин ойнап күүседеш, Тыванын улустун артизи деп атты чедип алган. А Куулар Сапык-оол Ф. Дзержинскийниң овур-хевирин ойнап тургускаш, куруг болган дээрзин чамдык артистер чугаалап турар.

«Арын-нүүр» деп шииде кол рольду ойнап көргүскен болгаш «Хорагай идиктер» деп шииде ийи алышкылар Куулар Сапык-оол биле Мортай-оол Чылбак-оол ырлап, танцылап, кончуг чараш ойнап турганы көрүкчүлерниң, сеткил-сагыжында уттундурбас — ол-ла хевээр артып калган.

Бо шиилерде овур-хевирлер шупту ангы-ангы. Оны дөмейлешпес кылдыр күүседиринге улуг дуржулга, салым-чаян херек апаар, ындыг талант Сапык-оолга турганы ол-дур. Оон хуюда хөрээнде ындыг характеристика бар:

«...Кандыг-даа даалганы арыг күүседир, ак сеткилдиг, коллективте улуг хүндүлүг кижи. Ол кыргандаа, ортумак-даа, чалыыдаа, үежилериниң-даа овур-хевирлерни түргүзүп шыдаан. Театрның администрациязы болгаш специалистер коллегиязы К. Ш. Сапык-оолду Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи деп хүндүлүг атче идип үндүрер».

Чеди чыл бурунгаар бижиттинген бо деткимче саазын кырынга куруг артканы хомуданчыг. Шак ындыг деткимче-бижик Дадар Намчылда база бар.

Үезинде ол артистерни деткивейн барган. Ында чылдагааннар бар. Үстүнден чагырып дужаар система тергиндеп турар үеде бичии арага ижиптер, азы хензиг корум-чурум үрээн, оон кедерезе кадайбиле бакташкан болза, ындыг кижилерни назынының иштинде «кара-бажыңнап», аза дег көрүп, безин чадаарда хурал президиумунга безин олуртпайн турган болдур ийин. Ындыг кижи Куулар Сапык-оол база ындыг чылдагааннар театрга хамааржып турган. Бир эвес ол кижиниң өске эки талаларын үнелеп, деткип, дузалап турган болза, ол шагда-ла алдарлыг артист турар ийик.

Хоочун артист Куулар Сапык-оол театрга ажылдап турган «Ыглаар-Дуруг» деп шиини чогаадып каан. Ону коллектив белеткээш, республиканың бүгү районнарынга болгаш Хакасияга көргүзерге, улуг чедишкиниг болган. Ол дээрге артист кижиниң өзүлдезиниң бедии-дир. Ынчап кээрге Куулар Сапык-оол тыва театрының хоочуннарының бирээзи, улуг дуржулгалыг, салым-чаяанныг артист болуп, Тыванын төөгүзүнге артар ужурлуг.

«Төрээн Тывазынга, нези болган театрынга бөгүнге чедир шынчы оглу болуп ажылдап келген акывыс Куулар Сапык-оолду хүндүлеп, үнелеп, озалдап-даа турар болза, оон алдан харын байырлап, аңаа алдарлыг аттан тывыскан болза дээр күзелди «Шын» солуун дамчыштыр Тыва Республиканың Культура министерствозундан дилединис. Бора Биче-оол». деп редакцияга Сапык-оолдун дуңмазы бижээн.

Бо дээрге коллективтиң эвес, а оон дунмазының дилээ-дир. Театр чүнү көрүп органыл? Ийе, алдан харлаан кижилерге ат-сыптын-даа, хүндулел бижиктиң хөрээ чок ышкаш сагындырар. Ындыг бе дээрге 60 хар ажа берген композитор Саяа Бюрбеге ам-даа болза аттан тывыссын, эскертинмээн кижи-дир дээрзин хөй санныг номчукчулар бижип турар болгай. Солуун арыннарындан номчаан боор силер. Ынчангаш орай-даа болза Куулар Сапык-оол биле Дадар Намчалды көөр ужурлуг. Хупурай бер, хомудаваннар, силер боттарынарның Төрээн Тываларга, ынак чонунарга, театрга дериннерин төп, аныяк шаанарның назынын өргүп, өлбес аттарынарны арттырып каан силер деп чугаалап болур. Ынчалза-даа силериниң уруг-дарыынар хире назынныг артистер харын-даа РСФСР-ниң алдарлыг артистери апарган боор-дур. Бо таварылгада силериниң хомудаарынар чөп. «Чуурга кушту өөретпес» деп үлегер домакты сактыр апаар. Канчаардаа алгаш көөр болза тыва театрының хөгжүлдезинге, уран үүлүүн сайзыралынга ол артистернин киирген үлүү даг дег бедик, ол дээш оларга чоргааараар, черге чедир мөгеер ужурлуг бис. Үүгле ол буянныг кижилерни үезинде эскербейн, ам назы-хары улгады бээрге, тогбайн барганывыс хомуданчыг ышкаш.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Ном болгаш номчукчу

УТКАЗЫ—КИЖИЗИДИЛГЕ

Ном-дептери хөй эвес-даа бол, шилип алган мергежилинге бердинген, кедилиг авторлар база турар. Кол-ла чүве ындыгларның быжырымчалыг белеткелинде, харыысалганы угаан билириңде, а хөй мун номчукчулар мурнунга сөөнүг бараалгаары амыр эвес-ле болгай. Кижиден кижи артык, киш киштен кара дээрзин утпаза чогуур.

Аныяк прозаик Шангыр-оол Суванны номчукчулар билир. Чүге дээрге оон амгы амыдыралчы темаларга бижигилээн чечен чугааларын, очерктерин бо-ла көөр бис. Оон чогаалдарын кичээнгейлиг номчуп көөрге, амыдыралдың тереминден узуп алдынган сюжеттерлиг, темаларлыг-дыр деп кижи бүзүрээр.

Тыванын ном үндүрер чери аныяк авторнуң баштайгы чыныды номун «Хүн-Херелден валчылар» деп тывызыксыг ат-биле чырыкче үндүрген. Ында ук чыындының адыбиле атталы фантастиктиг тоожудан ангыла, «Чагаа» деп чаа тоожу база бар. Бо ийи кол өзек чогаалдардан ангыда, чалыы салгалдың мөзу-шынар кижизидилгезинче утка-шынары угланган чечен чугаалар база сөөннеттинген. Чижээлээрге, «Чүрекким», «Ээлчег», «Чээн оол», «Азыранды», «Талантылыг хуна» болгаш оондаа өске.

Чаа номда киргеи «Диирен» деп хөглүг шин база-ла ортумак болгаш элээди назылыг школачылар кижизидилгезинге хамааржып турар утказыг болганда, ону чер-черде школа коллективтериге шенажыдар болза, аныяк көрүкчүлерге телептиг белек болуру чугаажок. Ында айыттынган тимуржу командалар кежигүннериниң рольдарынга элээди өөренгичилер боттары ойнаар болза, улам солуун болур ийик. Ук шииде «диирениер» канчап кижилерге ажык-дузалыг болганы билип алыр.

Чаа номда бир онзагай черни «Чагаа» деп тоожу эллээр деп чиеледим. Чүге дээрге үе шаг чеже-даа нарыылаза, кижи деп мөнгеде чаагай атты кажан-даа сыкпазының баажызы ол өндүр бедик атты чүгле кижи амытан эдилээр аас-кежиктиг болганын моол соңгаар келир салгал угаарлар.

Бистин эрээн-шокар өртемчейивисте төрээн ажы-төлүнүн келир үедеги салым-хуузун эскербес боон чаяаттынган дириг амытаннар база-ла бар, чижээлээрге, балыктар төлүн билбестер, а хек чаш төлүнге уя тутпас кылдыр чаяаттынган.

А кижилер? Бо нарын айтырыг-дыр, кижилернин сеткил-човаа ангы-ангы, бир аай дөмей эвес болганынын ужуру үүдел? Бо нарын айтырыгны аныяк чогаалчы бодунуу-биле шинитлирлээрин оралдашканы илден.

«Чагаа» деп тоожуда төлептиг маадырлар эмчи сестразы Айланмаа, эмчи Менги Кежиковна, Вера Матвеевна болгаш өскелерге-даа удурланыштыр Булат деп төрүмелиндеи бөртик-межел болган бичии оолдун доп баарлыг адазын көргүскен. Ук «ада-ие» Булаттын аарыг-чөвүлүнга тутпаганын билип кааш, үүгле боттарының дыжын, күзелин болдаш, эмнелгеден үндүрүп албайн, кааптары кижинин хараадалын хайныктыр.

Бистин тыва чечен чогаалда уругларга бижиттинген фантастиктиг чогаалдар эвээш, а Шангыр-оол Суван дун номунда безин бо чугула теманы шилип алганы өөрүнчүг. Бичии уруглар тускай иштики делегейлиг болганда, оларга «Хүн-Херелден аалчылар» ышкаш фантастиктиг чогаалдар ыяап-ла херек, ылангыя оларны долгандыр турар билдинмес болуушкуннар, хуулгаазын «таваактарны», агаар «корабльдерин» космос делгемнерин, өске планеталарны, ай-хүнүү, сылдыстарны, бирээр чугаалаарга, бистин аңкөк Черивистеп ангыда, өске өртемчейлер база бар чүведир дээзин угаап-бодаарынга ажыктыр.

Сандан САНДЮ.

Хууда бодал

ТӨӨГҮНҮ ШЫН ТУРГУССА...

1992 чылдың март 25-те үнген 58 дугаарлыг «Шын» солунда төөгү эртемнериниң кандидады Владимир Дубровскийниң «Төөгү дөмей-ле билдине бээр» деп үүлүн шынын көргүскен төөгү материалы кылдыр үнелевишаан, бодумнуң чамдык бодалдарымны бижип көрейн.

С. К. Токаның бижээн үүлүдерин, чугаалаан сөстерин амыдыралдың алдын хоолдузу кылгаш, оон хензиг-даа тайзы баспайн, чоруп турган улус-ла болгай бис.

Амгы чамдык төөгүчүлер безин Буян-Бадыргының кижилер шуптузу деп эргелиг болургa кайыы боор деп дадагалзаашкының оон политика талазы-биле ёзулуг частырыы кылдыр санап туралар. Ында кандыг-даа онза частырыг чок. Кижилер үүгле хоолдуурум мурнунга деп эргелиг боор болур. А кайы-даа шагда кижилериниң хамааты эргелери кажан-даа ден турбаан болгаш оларны деннеп-даа болбас. Сонгукчу биле депутаттың, депутат биле президентинин, солдат биле офицериниң, офицер биле генералдың эргелери деп эвес. Ындыг үүве турбас-даа ужурлуг.

1924 чылда Хемчикке Сумунактың үймээзин үнген. Буян-Бадыргы кончуг аътты мунуп алгаш, Хемчикче тутсуп баткан. Соондан улус чеде бээрге, Буян-Бадыргы медээргей эзирик, үшкан чыткан деп, С. Тока бижээн болгай. Бодунуң эш-өөрүн баккэ сугар дээнде, оларны канчаар-даа пүүлдеп-мегелээринге белеп чораан кижи эвеспе бо.

Ийи хире чыл бурунгаар чогаалчы Ф. Сеглепмей Сумунак үймээзин дээр шуугаазынга дыка удурланып, улуг үүл бижиди. Ол үүлдү ёзугаар алырга, үймээн дээрге, чангыс боо-даа чаза тутпаан улус болган. Ынчангы чазак хамык кадайларны ниитилештирер, бот божаан хөрээженниң уруунуң адазын ыяап-ла айтырар дээн хевирлиг үүдек доктаал үндүрерге, ол доктаалды солуурун негээн тэйбин чоч ышкажыл. Буян-Бадыргы Хемчикче хап баткаш, ужур арагалап чытпаан, чонуун ол дүвүрээзинин оожумнаткан кижи-дир. Бир эвес чогаалчыныы шын үүве болза, «Тыва төөгүзү» базым санай-ла мегелеп турар төөгү ышкажыл.

Буян-Бадыргы дээрге 1921 чылдың августа болган бүгү Тыванын Тургузукчу хуралын даргалап, ТАР-ны тургузушкан кижи-дир. Ол 1923 чылда ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы болгаш Даштыкы ямы сайыды апарган.

Чангыс сөс-биле чугаалаарга, тыва чонуун баштыңчызы кижи-дир. Ынчангаш Монгуш Буян-Бадыргының кажан, кайа, канчаар өлүрткенин дыннаксан турар мен. Ол үеде С. К. Токаның кандыг албан-дужаалга турганын база тодаратса, С. Токага каразый берген чылдагааным мындыг. Хүндүлүг Салчак Калбак-хөрековичиниң политиктиг ажыл-чорудулгазында ханы кара ойбун барын билип турар мен. Ол болза, мээн-не бедик эрге-дужаалымны булаажы бээр ийне дээш, бодунуң-на эш-өөрүнге кедергей каразып, ону бичии-ле ажа хонэ бээр хире артык шынарларын (эртем дооскан ийикпе, өске-даа) өжээнии-биле көөр чораан. Оон дайлымы-биле кижилерни кайнаар-даа кыыр идиптеринге белен кара сагыш Токага четчир турган.

Оон чижээ бо: 1938 чылда ТАР чазаанын бөлүк удуртукчуларын үзүткап чок кылырда, бодун долгандыр ол-ла сайыттарының оралакчыларын эвилелдеп алган. Товариштай, Байыр, Полат, Базыр-Сат дээш. Оларның ажыын көрүп, чазак баштыңчыларын чок кылып алган соонда, ам ол оралакчыларның хөрээ чок апарган болгаш, оларның боттарынче шавар халдаашкын эгелээн. Байыр, Базыр-Сат суглар сургуул дооскаш кээрге, оларга кандыг-даа таарымчалыг ажыл бербээн. Полат шуут октаттырган, оон соонда Товариштай.

Кижи бир эргилдир бодаарга, С. К. Тока Монгуш Буян-Бадыргыга удур Танчай, Чүрмит-Тажы, Хемчик-оол суглларны база бо хевирлиг ажыглап турган боон чалавас. Чүге дээрге чүгле Тывага-даа эвес, а Россияга-даа, Мооллгадаа бедик алдар хүндүлүг турган, төрүмелиндеи үүнүп, өттүр көөр мергеи угаанныг, организакчы салым-чаяанныг кижиге, Буян-Бадыргыга С. Токаның адаргавас, өжээргевес аргазы чок турган боор. Догааштыр болап көөрге, Буян-Бадыргы Тываның кымга-даа хамаарышпас бот-догуннаан тускай эргезин карак кызыл камгалап турган, а КУТВ-ка өөренип тура, ВКП (б) кежигүнүнге кирип алган кижилер Буян-Бадыргыга кедергей удурланып, Коминтерниниң болгаш ССРЭ-ниң төлөлекчилериниң айыышкынын хажык чокка күүседип, бүгү Тываны ССРЭ-жидер, орусчударын кызыдып турганнар хевирлиг.

С. К. Токаның бүгү-ле бижээн база чугаалаан үүлдерин канчаар-даа коптарар болза, Буян-Бадыргының эки талазын көргүскен чангыс-даа сөс кижи оон тыппас. «Тыва төөгүзүнде»-даа Монгуш Буян-Бадыргыны эки -дээн чангыс-даа сөс чок. Чажырбас мен, мен бодум безин токажы суртаалга алыскаш, чоокка чедир-ле Монгуш Буян-Бадыргыны, тыва чонуун ховар дээн мерген угаанныг оглун, «Бүтпес идегет, дайзын» кылдыр санап чордум. Төөгүге шынны мегелеп нүүлдээн чангыс сөс безин кире бээрге, кайы хире хоралыг-дыр, чээ?

Моон алгаш көөрге, «Тыва төөгүзү» хоп-нүүл-биле дыка бай хире-дир. Ам бистиң төөгүчүлеривистиң кол сорулгазы болза хөй чылдар иштинде куруг хоозун мегеледип келген тыва чонуун арыг шын, чогум төөгүзүн кыска хуусаа иштинде чараштыр тургузуп бээрн болур. Ындыг чаа төөгүнү канчаар тургусса экил дээр дугайында саналымны 1991 чылдың июнь 15-те үнген 106 дугаарлыг «Шын» солунда бижээн мен. Бодунуң арыг, шын төөгүзүнге чон чоргааранып. Чүгле чон-даа эвес, а оол уруг безин адазының кылып бүдүрген эки үүлдерин дыннааш, аңаа онза өөрүүр, чоргааараар, хей-аът кирер боор чүве.

Ындыг чаа төөгүнү эленчизи чеде берген эрги төөгүчүлер эвес, а В. Дубровский, М. Маннай-оол суглар ышкаш аныяк, чаа күштер тургузуп шыдаар деп бодаар мен.

Монгуш ЭРГЕП,
Төөгү башкызы.

КАНДЫГ ДЕП КӨӨР СИЛЕР?

Тыва чонуун чаагай чанчылдарын катап диргизип, аңаа аныяк-өскенни өөредип турары эки. Шагаа байырлалында кандыг-дыр, тыва кыстар национал торгу тонун кеткеш, кылаштажыттарга, кайы хире көрүштүг, чараш ийик. Өскээр чугаалаарга, чонувуştун шагдан бээр чаагай чанчылдарын, ёзулалдарын, чечен-мерген чугааларын амыдырада ажыглап эгелээн улус-тур бис.

Бо үүлдерни чугаалап тура, дараазында бодалымны маңаа ажыдып көрейн. Тыва өө кижи кежеге эдилеп чораан болгай. Чангыс кылдыр өрүп бадырган кежегези оларның дурт-сыңын улам хевир киирип, тыва эр кижи-дир деп утка-шынарны ол сиирип чораан деп бодаар мен. Байырнаадым үезинде олар оозунга улай чараш өрүүшкүннерин кылып, анныг, көрүштүг таласын илередип чорааннар. Тыва эр кижиниң тускайлан, онзагай хевир-шинчизин киирип чораан үвези ол. Ынчангаш тыва байдалывысче кирип турар болганывыста, кежегени катап өстүрүп эгелезе.

Сандю ТҮЛҮШ.
Сүт-Хөл район.

Чарлалдар саныраазы

БҮДҮРҮЛГЕЛЕР УДУРТУКЧУЛАРЫНГА БОЛГАШ ХУУ ХАМААТЫЛАРГА

Тыва Республиканың бараан-чиг эттиң универсалдыг «Саян» биржазы аукционнуг садыгга киржиринче чалап турар.

Бараанар болгаш чиг эт аймааның өртээн адап, кым хөй акша-биле садып алырын чарлап садар садыг.

1992 чылдың апрель 29-та хүндүскүнүң 14.00 шакта эгелээр.

Бараан аймаан болгаш чиг этти садарын азы садып алырын күзээн Кызыл хоорайның база Тыва Республиканың бүгү бүдүрүлгелери, хуу кижилер болгаш «Саян» биржаның брокерлери аңаа киржир. **Бүдүрүлгелер төлээлекчилериниң болгаш хуу кижилерниң аукцион садыынга киреринің билет өртээ 100 рубль. Магадылал кылдыр 1000 рубльди салыры база албан. Аукцион үезинде садыглажыышкын керээзи азы дугуржулгазы кылдынмас таварылгада ол муң рубльди ээлеринге дедир чандырат бээр.**

«Саян» биржазының адреси: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, бажың № 76, телефоннары: 3-80-23, 3-81-23.

ДООЗУКЧУЛАРГА ДЫҢНАДЫГ

Кызылдың № 2 школазының 1962 чылда доозукчуларының ужуражылгазы 1992 чылдың апрель 30-де ол школага эгелээр. Оргкомитеттің телефоннары 3-77-91, 3-29-44.

Тес-Хемде «Кызыгаар» совхозтуң тудугжузу Алдын-оол Лудуевич Соянның Кызылдың ажаалга банкызындан алган АА № 3481403 чек дептериниң читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Мергён Биче-ооловичи Хунай-оолдуң адынга тывыскан АВЖ сериялыг № 049235 чолаачы шынзылгазын дараазында адреске эккээрин дилеп тур: **Кызыл хоорай, Коммунистический переулок, бажың № 15. Шаннал манап турар.**

1985 чылдың март 16-да мергежил бедиткен шынзылганың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар. Оюн Мартый-оол Дажыевичиниң адынга тывыскан 27162 дугаарлыг чолаачы

Бистин ынак аававыс Чанчыдмаа Лопсан-Самбууевна Шожан-оолду сөөлгү орукче үдээринге дузалажып, киришкен «Ак-Тал» совхозтуң дирекциязына, кеңдээ Советке база суурнуң чурттакчы чонунга, эш-өөрге, ха-дунмага четтиргенивисти илередип, мөгейдивис.

Санчай-оол, Кара-кыс Ховалыглар.

ТВ

АПРЕЛЬ 23. ЧЕТВЕРГ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.35 Мультфильм. 8.55 Уругларга — фильм. 10.05 Автор программазы. 11.25 Кубанына куда. 12.00 — 12.25 Медээлер.

14.00 «Блокнот». 14.10 «Телемикст». 14.55 Бөгүн болгаш ынчан. 15.25 Тиилекчилер. 16.10 «Бис чок селеме». Уран-чечен телефильм. 17.25 Мультфильм. 17.45 «Кажан билир турган силер?» 18.00 Медээлер. 18.25 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа өрү назылыгларга». 19.05 Фильм-концерт. 19.55 «Леннебергиден келген Эмиль». Уругларга уран-чечен телефильм. 4-кү сериязы. 20.20 Таныштырылга. 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.25 «Ийи согун». Уран-чечен фильм. 22.55 А. Рупкой. 23.45 «Кандыг үүнү ында чок дээр». 00.25 А. С. Пушкиннин шүлүктери. 01.00 Медээлер. 01.35 — 02.40 Футбол.

ИРИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Испан дыл. 1-ги чылы. 8.50 Хостуг шакта. 9.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 9.35 Майя Кристалинская. 10.15 Политкилдис. 10.55 Фарс-мажор. 11.25 А. Платонов. «Котлован» 13.30 — 13.50 Тараачыннар айтырыы. 16.05 Мульти-пульти. 16.45 Христин шажын программазы. 17.15 Менеджерлер школазы. 17.45 Тинко. 18.00 Транспосэфир. «Европа-Азия».

БИСТИҢ НАЙЫСЫЛАЛДАН
18.10 Уругларга — фильм. 18.15 «Идегелдиң сылдызы». 19.00 «Экивепер!». Информастыг программа. 19.35 Байыр чедириишкиннеривисти хүлээп алынар. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН
20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүн-не байырлал. 20.30 СКВ. 20.40 «Москвада украин сезончар». 21.55 Маргыжыышкын». 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 02.00 Реклама. 00.05 Россия Федерациязының Дүмдү Совединиң сессиязында. 00.55 — 01.55 № 9 Тишина.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
18.45 Дээргилер — эштер. 19.00 Россияже көрүнүлү. 19.15 «Нота бене» студия. 19.55 Реклама. 20.00 Медээлер.

«УРААНХАЙ» ВИДЕОДАМЧЫДЫЛГА
20.00 Мультфильм. 20.20 «Салон». 21.10 «Аян-чорук». 21.40 — 23.30 «Чалгыг кырында». Уран-чечен фильм.

КИНО

АПРЕЛЬ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Смертельный танец» (АКШ, 16 хар четпээннер кирбес) 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00, Видеозал: «Полиция - Гонконга» 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Крепость в огне» 13.30, «Ангелочек-мстительница» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Любовь, любовь, любовь» (2 сериялыг) 15.00, 18.00 шактарда.

Кызыл районуң «Шамбалыг» каттышкан кеңдээ ажылдагый бүдүрүлгезиниң хойжузу

Эрес-оол Солаанович
САТТЫН

бежен харлыында аарааш, 1992 чылдың апрель 20-де мөчээнин улус депутаттарының Шамбалыг кеңдээ Соведи, каттышкан бүдүрүлгенин дирекциязы дыннатпышаан, оон өг-бүдезинге, төрелдериниге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Индекс 667000 Кызыл хоорай Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүлели, «Шын» солунуң редакция коллективи

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суваи, Н. С. Эргеп

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-31; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93;
КИЛДИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, политилел-политиктиг болгаш социал айтыыглар — 3-34-19; — 3-34-98; улетпуг — 3-34-49; 3-36-73; кеңдээ ажылагый — 3-41-16; культура болгаш улус өөреникчилери — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чаагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үнзүрүкчүлер — 2-27-41; солуун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының хөрөкчилериниң талазы-биле күрүне комитеттиниң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.